

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Ҳакимжон КАРИМОВ

АДАБИЁТ НАЗАРИЯСИНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланма

“YANGI NASHR” нашриёти
Тошкент – 2010

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ўқув-методик бирлашмалари мувофиқлаштирувчи кенгашининг 27. 10. 2009 йил 373-91 қарори билан нашрга тавсия этилган.

Такризчилар:

Педагогика фанлари доктори, профессор М. Миркосимова;

Филология фанлари номзоди Ҳ. Исмоилов;

Филология фанлари номзоди Т. Шермуродов;

Санъатшунослик фанлари номзоди Т. Исломов.

Филология фанлари доктори, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг профессори Ҳакимжон Каримовнинг мазкур ўқув қўлланмаси бадиийликни таъминлашга ҳиссаси катта бўлган илмий асосларга, яъни образ ва образлилик, ҳаётий ва бадиий зиддият, гўзаллик, фожиавийлик, кулгилилиқ, улуғворлик каби адабий-эстетик категорияларга тўхталган, шунингдек, адабиётшуносликда яхлит тўхтанилмаган экзистенциализм, модернизм каби янги йўналишлар ҳам ҳозирги адабий асарлар мисолида кенг ёритилган.

Қўлланма филология факультети магистрларига ва адабиётшунослик масалалари билан шуғулланувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

ISBN-978-9943-330-28-3

Мундарижа

Кириш.....	4
I. Образ ва образлилик.....	6
1. Образ.....	7
2. Ижтимоий тип ва образ.....	11
3. Образлилик.....	18
II. Ҳаётий ва бадиий конфликт.....	27
III. Манзурлик (Оммавийлик).....	56
IV. Адабий-эстетик категориялар.....	62
1. Гўзаллик.....	62
2. Фожиавийлик.....	72
3. Кулги ва комиклик.....	84
4. Улуғворлик.....	96
V. Экзистенциализм таълимоти моҳияти.....	106
VI. Модернизм оқими.....	116

КИРИШ

Ҳар қандай фаннинг йўналиши унинг методологиясини яратишга, мукаммалаштиришга, моҳиятини теран очишга, асосларини белгилашга қаратилади.

“Адабиёт назариясининг илмий асослари” ўқув қўлланмаси ҳам олдига шундай мақсад қўйган. Маълумки, мазкур фандан рус тилида Л. И. Тимофеевнинг “Основы теории литературы” номли педагогика институтининг талабалари учун ўқув қўлланмаси ва Т. Бобоевнинг “Адабиёт назариясининг илмий асослари” дарслиги босилган. Дарслик муаллифнинг 1979 йилда чоп этилган “Адабиётшуносликка кириш” ўқув-медотик қўлланмаси асосида бўлиб, янгилиги “Шеър таълими” бобини қўшилганида, холос. Мисоллар эса шўро мафкурасига асосланган, ундан эллик йил, ҳатто бундан ҳам олдин босилган асарлардан келтирилган. Унинг номи гарчи “Адабиёт назариясининг илмий асослари” деб аталса-да, моҳияти адабиётшуносликка киришдир.

Мазкур “Адабиёт назариясининг илмий асослари” ўқув қўлланмаси магистратура учун мўлжалланган. Унинг назарий йўналиши гарчи Л. И. Тимофеев, Р. Узллек, О. Уоррек, Г. Поспелов, Н. Гулляев, И. Султонов, М. Қўшжоновларнинг илмий-назарий қарашларига суянилган бўлса-да, бугунги назарий қарашлар, адабий ютуқлар, йўналишлар ҳисобга олинган.

Адабиётшуносликнинг ҳар қандай назарияси, йўналиши, албатта, асарнинг бадийлигини оширишга хизмат қилиши, шунга йўналтирилиши даркор. Қўлланмада шундай қилинган. Унда адабиёт назариясининг илмий асослари ҳисобланган сюжет, композиция, характер, асар ғояси ва тили, адабий жанрлар масаласига тўхтанилмади. Чунки мазкур масалалар юқорида тилга олинган олимларнинг китобларида жуда яхши ёритилган,

шунингдек, мазкур масалалар юзасидан жуда кўп тадқиқот ишлари олиб борилган ва китоблар босилган. Ундан ташқари, “Адабиётшуносликка кириш” курсида ҳам бу масалаларга кенг тўхталади. Маълумки, кейинги йилларда мазкур курсдан Д. Куронов, А. Улугов, Э. Худойбергеновлар томонидан дарслик ва ўқув қўлланмалари ёзилди ва чоп этилди. Уларда ҳам мазкур масалалар янги асарлар мисолида яхши ёритиб берилган.

Қўлланмада бадиийликни таъминлашга ҳиссаси катта бўлган асослар, яъни образ ва образлилик, ҳаётий ва бадиий зиддият масалаларига тўхтанилди ва янги асарлар мисолида ёритилади. Адабиётнинг оммавийлик масаласига янгича ёндашилди. Уни оммавийлик дейишдан кўра, манзурлик дейишлик тўғри бўлади, деган фикр илгари сурилиб, нима учун шундай дейишлик мантиқли эканлиги асосланади. Адабиёт назарияси юзасидан олиб борилган тадқиқот ишларида деярли тўхталмаган адабий-эстетик, яъни гўзаллик-фожиавийлик, кулгилилик, улуғворлик категорияларига кенг тўхталиб, уларнинг моҳияти очиб берилади. Шунингдек, адабиётшуносликда яхлит тўхтанилмаган экзистенциализм, модернизм каби янги йўналишлар ҳам атрофлича ёритилади. Булар қўлланмага оригиналлик бағишлаш билан бирга, адабиётшунослик фаннининг бойишига муносиб ҳисса бўлиб қўшилиши шубҳасиздир.

I. ОБРАЗ ВА ОБРАЗЛИЛИК

Режа:

1. Ҳар қандай санъат асарининг мазмуни воқелик эканлиги.
2. Объектив воқелик асарга жўнгина олиб кирилмаслиги.
3. Ижодкор ғоясининг воқеалар замирига сингдириб юборилиши.
4. Адиб ғояси бир қараш ва фикр билан чекланмаслиги.
5. Образнинг таърифи ва маъносининг кенглиги.
6. Адиб воқеликни образлар воситасида акс эттириши.
7. Ижтимоий типнинг бадий типга айланиши.
8. 60-йиллар ўрталаригача образлиликни тушунишдаги чекланганлик.
9. Образлилик таърифи.
10. Бадий асар образлиликдан бошланиши.

Адабиётлар:

1. Аристотель. Поэтика. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1980 й.
2. В. Г. Белинский. Адабий орзулар: – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 1979 й.
3. Қ. Йўлдошев. Ёник сўз. “Янги аср авлоди” нашриёти”, 2006 й.
4. Адабиёт назарияси. – Т.: “Фан” нашриёти, 2-том. 1978 й.
5. Ҳ. Каримов. Бадий адабиётда образ ва образлилик. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1984 й.
6. Ҳ. Умунов. Адабиёт назарияси. – Т.: “Шарқ” нашриёти. 2002 й.
7. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. – М., 1971 й.

1. Образ

Ёзувчи қайси жанрда ижод қилмасин, асар яратмасин, у объектив ҳаётга мурожаат қилади. “Ҳар қандай санъатнинг мазмунини воқеликдир. Бинобарин, у худди воқеликнинг ўзидек туганмас ва қуримасдир” (Адабиёт назарияси. 1 том. “Фан” нашриёти, 1978. 82-бет). Адиб мана шу “туганмас ва қуримас” воқелик ички қонуниятларининг сирини, моҳиятини ўрганади, ундан бу ўз тенденциясини яратади... Тўғри, ҳаётий воқелик фақат ёзувчи учунгина ўрганиш, яратиш манбаи эмас, у олим, санъаткор, рассом учун ҳам билиш ва ижод манбадир. Лекин уларнинг ҳаётни тадқиқ этиши, ўрганиши, уни қайта яратиши ёзувчининг инъикос қилишдан ўзгача бўлади. “Файласуф силлогизмлар билан, шоир эса образлар ва картина (манзара) лар билан гапиради... Бири исбот этади, иккинчиси кўрсатади ва иккаласи ҳам бир нарсани гапиради... Фақат бири мантикий далиллар билан, иккинчиси эса картина (манзара)лар орқали ишонтиради” (Ўша жойда). Объектив воқеликни, яъни ҳаётий материални ёзувчи асарга жўнгина олиб кирмайди, қандай бўлса, шундай тасвирламайди. Башарти шундай қилинса, бу бадий асар бўлмайди. Ёзувчи ҳаётни қайта яратади, ўзидан қўшади, ўрни келганда “камайтиради”. Бу “қўшиш” ва “камайтириш” ҳаётий ҳақиқатга бирор воқеани қўшиш ёки олиш маъносиди эмас, балки ёзувчининг шу воқеликдан кишига юқумли ҳолатларни топа билиши ёки шундай нарсани ярата олиши маъносидадир, албатта. Воқеликнинг кишига юқумлилиги унинг қизиқарли бўлиши ёки даҳшатлилиги билан эмас, балки шу воқелик заминиди айтилмоқчи бўлган гапнинг салмоғи билан, яъни шу воқеликнинг ғоявийлиги-тенденцияси билан белгиланади. Демак, ижодкор ҳаётий воқеликка суянган ҳолда яратган асарида бирор-бир тенденцияни илгари сурса, унинг бу тенденцияси ўз замонасининг долзарб масаласини кўтариб чиқса, ўз салмоғи билан китобхоннинг шуурига таъсир қилиб, унинг қалбиди ғўзаллик, эзгулик ҳисларини ёки ўз

тасвиридаги воқеликка нисбатан нафрат туйғусини уйғота олса, ана ўшандагина у ўз вазифасини адо этган бўлади.

Ёзувчи ўз ғоясини аниқ формулада бериши, изоҳлаши жоиз эмас, у қарашларини воқеалар заминига сингдириб юбориши керак. Китобхон унинг тенденциясини шу воқеалар олаmidан ва вазиятлардан англаб олади. Шунингдек, ёзувчининг тенденцияси бир фикр ҳамда қараш билан чекланмайди, у кўп тармоқли, ҳаёт каби кенг бўлади. Бироқ у ўз қарашларини, киши онгига сингдирмоқчи бўлган фикрларини инсон орқали илгари суради. Мана шу инсон адабиётда образ деб юритилади. Образнинг маъноси кенг. “Қадимий славян халқлари... онгда инъикос топувчи нарса, воқеа-ҳодисаларни кимда-ким ўз шакли ва мазмунида қиёфалантириб бера олса, бундай қиёфага образ деб ном беришган... Пайдо бўлиш асосига кўра бу сўз “раз” (чизик) ўзагига бориб тақалади. “Раз”дан “образзити” (чизмоқ, йўнмоқ, шаклясамоқ) ва ниҳоятундан эса “образ” ибораси вужудга келиб, аста-секин санъат даражасига кўтарилган” (Тўлқин Расулов. Бадий асар қанотлари. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги санъат ва адабиёт нашриёти, 1977. 3-бет). Демак, кенг маънода объектив воқелик барча “элементлари” билан инсон шуурида у ёки бу тарзда инъикос этиши образнинг асосини ташкил қилади. Бундан кўриняптики, образ ижтимоий онг формаларининг қай бирида қай тарзида қўлланишига ҳамда қайси ўринда қандай маънода ишлатилишига қараб, ўзаро фарқланиш хусусиятига эга. Яъни образ фанда, санъатда, адабиётда, тасвирий санъатда ҳеч қачон бирдай маънода қўлланилмайди. Айниқса, фанда қўлланишига нисбатан санъатнинг турлари кескин фарқ қилади. Фанда олим ўз фикрини исботлаш учун у ёки бу ҳаётий ҳодисанинг ёки предметнинг образини келтиради. Бироқ бу образ кўпроқ воқеликнинг, шунингдек, предметнинг айнан нусхаси бўлиб, ҳиссийликдан маҳрум бўлади. Чунки фан фикрлар орқали исботлайди, яъни унинг айнан нусхаси асосида тасдиқлайди. Бунда олимнинг ҳаётий воқелик ва предметларнинг образлари юзага келтирган ҳулосаси катта роль ўйнайди. Бу қатъий субъектив характерга эга бўлади. Бироқ фактологик асоснинг кучлилиги билан объектив тус олади.

Адабиёт ва санъатда образ яратиш бирмунча ўзгача бўлади. Унда инъокс эттирилмайди. Объектив воқелик ижодкорнинг қалб призмасидан ўтиб ҳиссий олами, шуури, ғоявий позицияси орқали қайта яратилади. Бунда ижодкорнинг билим-савияси, ҳаётий тажрибаси, умуман, оламни, инсонни тушуниш, ҳис қилиш иқтидори етакчилик қилади. Бундан кўриняптики, объектив воқелик қайтадан жонлантирилади, яъни образли тасвирга эга бўлади. Образли тасвирнинг бўлиши бевосита ижодкорнинг воқелик заминига сингдириб юборган ғояси, кўтарган масаласининг кучлилиги, шунингдек, уни индивидуал белгиларда тасвирлаши билан боғлиқ. Масалан, ошхоналар, нон ва соат дўконлари тепасига палов, кабоб, нон, ҳархил соатларнинг расми ишланган бўлади. Паловнинг устидаги гўшти, нўхати аниқ акс эттирилган ёки ноннинг устидаги седанаси ёрқин ифодаланган бўлади. Булар ўз аслига жуда ўхшайди. Лекин уларни ҳеч ким санъат асари, бадий образ демайди. Чунки бу тасвирлар заминиде фикр ётмайди, умумлашма йўқ. Улар ҳаётий воқеликнинг моҳиятини очиб бермайди, инсоннинг шуурига бирор мантикий асос билан таъсир қилмайди, уни бойитмайди. Уларнинг бор-йўқ хизмати – дўконларнинг нимага алоқадор эканлигини аңлатиш. Бундан бошқа жиддий функцияси йўқ. Бундан кўриняптики, ҳаёт ҳодисалари, объектив воқелик қандай кўламни қамраб олишдан, характерли ёки кичик бир эпизодик ҳолат бўлишидан қатъи назар, қатта ҳаётий масалаларга хизмат қилдирилса, инсон ҳаётида, ички дунёсида бир ўзгариш қила олиш қудратига эга умумлашма ясалса, шунда бадий образ пайдо бўлади, образлилиқ юзага келади. Чунки ёзувчи ҳаётни образлар воситасида акс эттиради. Адабиётнинг ўзи ҳам образли тафаккур демақдир. Ёзувчи ўз асарида воқеликни образлар воситасида акс эттирар экан, шу асарда тасвирланган нарсалар, иштирок этган шахслар ҳам образ дейилади. Лекин, шундай бўлишига қарамай, адабиёт ва санъатда образ фақат инсонга нисбатан ишлатилади. Адабиёт ва санъатда биз тилга олиб ўтган маънодаги образлар инсон – образ учун хизмат қилади. Чунки ёзувчи ўзининг асарида илгари сурган мақсадини инсон образи орқали амалга оширади. Ёзувчининг бадий иқтидори

қай даражада эканлигини у яратган образ белгилаб беради. Сабаби образ осонлик билан юзага келмайди, ёзувчининг ҳаётий кузатишлари, бадий тўқимаси орқали умумлашган ҳолда шаклланади. Мана шу ҳолатда юзага келган маълум ғоя ташувчи инсон ҳаётининг конкрет ва индивидуаллашган тасвири – образдир. Агар яна аниқлик киритмоқчи бўлсак, умумийлик билан хусусийликнинг маълум ғоявий идеал асосда индивидуал кўринишда типикликка айлантирилган аниқ ва ихсисий эстетик бирлиги – бадий образдир.

Образ асарда тутган ўрни ва вазифасига қараб адабиётшунослик фанида турли атамалар билан юритилади: персонаж, бош образ, эпизодик образ. Улар ёзувчининг эстетик идеалига мос келиши ёки мос келмаслиги, олға сурган нуқтани назарига хайрихоҳлиги ёки унинг аксига қараб иккига: ижобий ва салбий образларга бўлинади.

Образ ўрнига кўпинча характер атамаси ҳам ишлатилади. Кўпчилик бунини эквивалент сифатида қўлланади ва айнан бир маънони англатади деб талқин қилади. Бундай талқин тўғри эмас. Образ характерга қараганда кенг тушунчага эга. Характер образнинг мукаммаллашган, теран индивидуаллашган, ўзининг бошқалардан аниқ ажраб турадиган ҳам ғоявий, ҳам маънавий жиҳатдан таъсирдорликка эга бўлган туридир. Шунга кўра, ҳар қандай характер образ бўла олади, лекин ҳар қандай образ характер бўлолмайди. Ғоят мукаммал, инсонга хос бўлган хусусиятлар бутун тўлалигича ўз ифодасини топган, фаолиятида, хатти-ҳаракатида, тутган ишида ўз замонасининг, даврининг, ижтимоий шароитининг руҳи синган шахс образи тип деб аталади.

2. Ижтимоий тип ва бадий образ

Реалистик адабиёт аниқ инсон билан иш кўради, яъни ёзувчи қайси давр устида қалам юритса, ўша даврда яшаган кишиларни қаҳрамон қилиб олади. Ҳаётда шундай одамлар бўладики, улар ҳамиша эртанги кунни ўйлаб яшашади, зиммасига катта-катта ташвишни юклаган бўлади, бу ҳам бўлса замон ташвиши, одамлар ташвиши, уларнинг мумкин қадар яхши яшаши, диёнат ва софликнинг ҳамиша ғолиб бўлиши қайғусида юришади. Бундай кишилар тарихнинг ҳар бир формациясида бўлган ва бугунги кунда ҳам мавжуд. Бундай шахсларни биз замоннинг илғор кишиси, унинг етакчиси, агар илмий атама билан айтсак, ижтимоий шахслар деб атаймиз. Тарих ва замон бундай кишилардан ҳамиша миннатдор, чунки инсоният орзу-умидларининг ушалиши, кенг маънодаги эркинликнинг қарор топиши шундай кишилар билан боғлиқ. Бундай кишилар ўзи яшаётган жамиятни ўзгартиришга қодир ва ўзгартиради, шунингдек, ўзгартирган жамиятнинг янги одамини ҳам шакллантиради. Бундай шахсларга Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур, Нодира, Ҳамза, Файзулла Ҳўжаев, Чўлпон, Фитрат, Бехбудийлар ёрқин мисол бўла олади. Бундайлар ҳаётга кам келадилар. Улар тарихнинг, жамиятнинг ноёб тухфасидир. Бадий адабиётда бундай шахсларнинг образи бутун фазилати, бошқалардан ажраб турадиган хусусиятлари, ижтимоий ва шахсий ҳаёти тақдорланмас индивид сифатида яратилса, ижтимоий типдан бадий типга айланади.

Сиртдан қараганда, бундай шахслар образидан тип яратиш осондек туюлади.

Аслида, ундай эмас. Бундай шахсларнинг ҳар бир қилган иши, босган қадами ва бутун фаолиятини асарга олиб кириб бўлмайди, чунки бу ҳолда бадий асар эмас, бир кишининг кундалиги яратилган бўлар эди. Кундаликда эса нуқтаи назар, илгари сурилган катта маънодаги умумлашма бўлмайди. Бундан маҳрум бўлган қаҳрамон эса тип у ёқда турсин, ҳатто образ ҳам бўлолмайди. Ҳаётдаги ҳар қандай мукамал шахс ҳам адабиётга олиб кирилганда, ижодкор томонидан нимадир қўшилади,

ғоявий қувват берилади, шунингдек, индивидуаллаштирилади. Шундай қилингандангина, у ҳаётий қаҳрамондан адабий қаҳрамонга айланади, яъни бадий образ юзага келади. Демак, ҳаётдаги ижтимоий типлар бадий образга айланиши учун ёзувчининг ғояси, нуқтаи назари, ижтимоий тип фаолиятдан чиқарган ҳаётий умумлашмаси ва шахснинг такрорланмас индивидуал хусусиятлари катта роль ўйнай экан.

Ижтимоий тип деганда фақат улкан титанларни тушуниш керак эмас. Улкан титанларнинг (Ганди, Неру ва б.) ғояларини ўзига сингдириб, ўз ўлкаси, вилояти микёсида иш олиб борган, кишиларни янги ҳаётга чорлаган, унинг учун ўз шахсий ҳаётдан кечган, ўз эътиқоди учун кўп жафолар чеккан кишилар ҳам, ўз навбатида, ижтимоий тип саналади. Бундай кишилар ҳар бир миллатда бўлган. Улар ўз фаолияти билан нафақат ўз миллатининг, халқнинг севимли, ардоқли кишиси бўлиб қолишган, балки бошқа халқларнинг ҳам ҳурматиغا сазовор бўлган. Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Йўлдош Охунбобоев, У.Бузурукхўжаев ва бошқалардир. Кейинги йиллар ўзбек адабиётида мазкур сиймоларнинг образи йирик планда яратилди. Хусусан, Асқад Мухтор “Бухоронинг жин кўчалари” қиссасида Файзулла Хўжаев образини яратди.

Асқад Мухтор ўз қаҳрамонининг бутун фаолиятини қамраб олишни олдиға мақсад қилиб қўймаган. У қаҳрамонининг инқилобий ҳаракатға етиб келгунға қадар ҳаётини акс эттирган. Ҳаёт ҳақиқатидан маълумки, ҳеч бир инсон ўз эътиқодига осонлик билан эришмайди, бирданиға тўғри йўлға тушмайди. Ҳаётнинг бир қатор тўсиқларига дуч келади, маълум адашишлар, айрим кишилар таъсириға берилиш оқибатида тўғри йўлдан тойиш ҳоллари ҳам бўлади. Лекин унинг қалби инсонийлик, эзгулик туйғулари билан йўғрилган бўлса, бу ҳаётий сўқмоқларни босиб ўтиш жараёнида ўз шуурини қайрайди, оқибатда ҳақиқий йўлини топади. Тарихий фактлардан маълумки, Файзулла Хўжаев ҳаётида ҳам шундай ҳолат бўлган. Айниқса, диннинг маркази ҳисобланган кўҳна Бухорода Файзуллага ўхшаганларнинг тўғри йўлға тушиши осон бўлмаслиги табиий ҳол эди. Асқад Мухтор худди мана шу ҳолатни очишға интилади, оқибатда

ёш ўспириннинг Бухоронинг жин кўчаларидан катта йўлга чиқиши, яъни амирлик муҳотидаги мураккаб, чалкаш ижтимоий ҳолатда Хўжаевнинг укубатли изланишлари, эътиқод қўйган, назарида покдамон, миллат, халқ йўлида катта иш қилишти, деб билган кишилари ниҳоятда ёвуз, риёкор, ўз қобиғига ўралиб қолган, интилишларнинг барчаси заминиди шахсий манфаатдорлик ётган кимсалар эканлигини англаши, бундан тортган изтироблари кўз ўнгимизда кечади, бу ҳолатлар уни инсон сифатида бутун мураккабликлари билан кўз ўнгимизда гавдалантиради, индивидуаллик бағишлайди.

Қиссада воқелик баёнда эмас, картинада берилгани учун у киши кўз олдида аниқ манзара ҳосил бўлади, оқибатда бу ҳолатни киши қалбдан ҳис қилади, қаҳрамоннинг – Файзуллонинг сиймосини тасаввур эта олади, шунингдек, унинг қалбидаги соғинч ҳислари, қалби шижоат ва куч-ғайратга тўлаллиги, фикри теран, гўзалликдан лаззатлана оладиган навқирон эканлиги ҳам аён бўлади. Бунинг сабаби нимада? Ёзувчининг образ яратишида ва воқеаларнинг образли тасвирланишида. Бироқ образ яратиш фақат шу типда кетса, ёзувчи ўз мақсадига эришолмайди, яъни тўлақонли образ, яъни характер, тип яратолмайди. Образ учун умумлашма зарур. Умумлашма эса замон зиддиятлари инсоннинг қалби таҳлили орқали кашф этилишидан юзага келади. Асқад Мухтор худди шундай қилади. Ёш Файзуллонинг қалб иқтидорини оча боради.

Файзулло Москвадан қайтгач, ўз таниш-билишларини, қариндош-уруғларини, ёр-биродарларини кўришга ошиқади. Йўлда у ҳар хил манзарага дуч келади. Бу манзараларнинг барчаси адибнинг умумий мақсадига бўйсундирилган. Файзулло тоғасиникига кетаётганда йўлда кузғунларга ем бўлаётган эшакнинг ўлигига кўзи тушади, ундан аввал унинг назари “сунбула сеҳрлаб қўйган бир тўрғай” навосига, “чанг қўнган заифгина бўтагулга” дуч келган эди. Икки хил манзара: “ўлаксанинг кўнгилни ағдарадиган қўланса хиди”ю “қир гулининг атри сезилар-сезилмас, нафис, заиф” таровати. Ёзувчи бу картинадан умумлашма чиқаради, яъни қир гулининг муаттар хиди, тўрғай ноласи тасвирида Файзулло руҳий оламига ишора

Бўлса, кузгунлар ўртага олган эшак ўлигидан эса ўша пайтдаги вазиятда қаҳрамоннинг қалбида туғилган “аллақандай таниш ваҳима”ни англатиш. “Негадир яна отаси, касал атрофида уймалашган таниш-нотаниш одамлар ёдига тушди”. Ёзувчи бу билан асарнинг умумий мантикий руҳини ҳам белгилаб беради.

Файзулло нигоҳи орқали ўша давр оддий халқ тақдири, уларнинг аянчли турмуши билан танишамиз. Улардан маълум хулосалар чиқарамиз, Файзуллонинг Москвадаги турмуш ҳақидаги фикрларидан катта умумлашмалар ясаймиз. Ёзувчи бу билан инсон ва жамият масаласи адолат ҳамда маърифат учун кураш асосида ҳал этиб боради.

Файзулло гарчи жуда катта мулкдор, миллионер, Бухоро амирининг энг яқин одамининг фарзанди бўлишига қарамай, ўзини халқдан, болалик дўстларидан олиб қочмайди. Бунинг сабаби унинг қалби инсонийликка мойил, маърифат нури билан йўғрилган. Шу туфайли у бўзчи халфа дўсти Мўминшо билан орада ҳеч қанақа тафовут йўқдек муомалада бўлади, девбанд Эшоннинг панжасига тушиб, жинни номини олган, оқибатда одам фарзанди жирканадиган ҳолга келиб қолган одамдан ҳазар қилмай, уни эшон чангалидан қутқаради. Бу воқелик тасвири Файзуллога улуғворлик касб этади, бошқалардан фарқлантиради. Файзуллонинг кўрган-кечирганлари қалбида изсиз қолмайди. У ўйланади, чора қидиради, изтиробга тушади: “Инсон кадрига ҳўрлигим келади, тоға... Бундай аҳвол фақат бизда бўлиши мумкин”. Тоғасининг: “Сиз бу ташвишларни кўйинг, жиян”, деган жавобига қарши қаҳрамон бундай дейди:

– Нега? Ўз юртимиз эмасми бу жафокаш тупрок? Унинг гуссасидан қочиб қаёққа бораман?

Ҳа, қалбида юрт ташвиши бўлган одамгина шундай изтиробга туша олади. Файзулло Хўжаев шундай шахс эди. Ёзувчи унинг руҳий ва маънавий оламини муҳит ва тарих, жамият таъсирида инкишоф қила боради..

Асқад Мухтор ўз қаҳрамонини турли вазиятларга рўпара қилади, турли эътиқодли кишилар билан тўқнаштиради. Шумилов – аллақачон ўз интилишларининг оқибатини аниқ ҳис қиладиган, янги қарашдаги одам – суҳбатидан кейин Бухоронинг

йирик шахслари, агар таъбир жоиз бўлса, идеологлари – мулла Аҳад Шоахсий аълам, Шоражаб зуфунун билан тўқнаштиради. Улар Файзуллонинг: “Руслар-чи, дада, руслар ҳозир уни (Бухорони) жаҳолат ошғени деб атамоқдалар”, – деган фикрига қарши бари бир огиздан уни ўриспарастликда айблашади. Улар бу борада канчалик куйиб-пишиб гапирмасинлар, Файзулло бунга унча эътибор бермайди. Мазкур кишиларнинг фикрларига қарши гапирмайди, чунки фойдасизлигини қалбан ҳис қилади. Лекин жавобсиз қолдирмайди: “Дада... князь Антоновский деган ҳам ўша шартномага биноан Паттакесарда 90 йилга баҳолаб жуда катта ерлар олганмиш, шу тўғрими?” – деб дадасини саволга тутди. Бу савол уларнинг фикрига қарши берилган эканлиги китобхонга ёрқин аён. Файзулло эса Антоновскийнинг ўғли билан бирга ўқиган эди. У князга ўғли ҳақида хабар бериш ҳамда унинг ишларинини кўриш ниятида Паттакесарга келади. Биз бу воқеа тасвирида ҳам ҳаётнинг зиддиятларига ва турфа характерли кишиларга тўқнаш келамиз. Дастлаб Файзулло бу ерда Антоновскийнинг отбоқари Ярофей Карловичга дуч келади. Бу ҳаёт кўрган, кўп оғирликни бошидан кечирган киши нафақат Файзуллонинг қалбида илиқ таассурот қолдиради, балки китобхон шуурида ҳам қолади. Бу оддий инсонни биз князь Антоновский ҳамда иш юритувчиси Шульгиндан устун қўямиз. Князь Антоновский дастлаб Файзуллода, шунингдек, китобхонда ҳам яхши таассурот қолдиради. Лекин у Шульгиннинг фикрига қўшилиб, шахтада ишлаётган кишиларни сувга бостириб юборишга розилик беради.

Асқад Мухторнинг образ яратишдаги маҳорати шундаки, у қаҳрамонининг ҳар бир хатти-ҳаракатини мантиқан далиллайди, психологиясидан келиб чиқиб ҳаракат қилдиради. Шульгин одамларни тириклайин сувга бостирар экан, қалбида ачиниш ҳисси уйғонмайди. Чунки у ҳаётда фақат ёвузликдан роҳатланади, гўзалликни ҳис қилиш унинг қалбига бегона. Мана, у юртининг қоқоқлигини нимада кўради: “Мен ўз халқимизни ҳам мақтаётганим йўқ, жаноб олийлари, ўзимиз ҳам ўлгудек қоқоқмиз. Ҳа, Парижда бўлганмисиз, бойвачча? Йўқ, мен бўлганман, мен кўрганман. Мана, масалан, бизда оддий дор. Уларда гильотина! – ... маҳкумнинг эғнида қордек оппоқ қўйлак,

оёғида янги ботинка. Озода майдон, худди байрамдагидек. Оққуш бўйи сингари икки оқ устун, орасида кийғоч чалғи. Сал нарироқда икки бежрим қажава: бири – бош учун, бири каттароқ – гавда учун. Уларнинг иссиқ қон сачратиб типирчиланганини кўрмай ҳам қоласиз... Бизда-чи? Йўнилмаган қарағай устун, ифлос арқон, кирсовун. Тфу! Кейин марҳум осилган ҳолда сасиб ётади. Искирт мурдани анграйиб томоша қилиш одати – фақат бизда. Бу гапларни Петр Аркадьевичнинг ўзига ҳам айтганман, очиги. Фарқини шу одам ҳам тушунмади, раҳматлик! Орқадамиз, князь...” Париждек маданиятли шаҳарда Шульгиннинг назарини мана шу “маданият” тортган. У бу ҳақда завқланиб гапирди. Руҳи шунга мос одамгина мазкур ҳолни қандайдир ҳавас билан айтиши мумкин. Файзуллонинг бу гаплардан энсаси қотади, кўнглига ғашлик чўқади. Сабаби Файзулло тамоман бошқа руҳдаги инсон – унинг қалби гўзал ҳислар билан тўла, одамларнинг ёмон қисматларига ўзини жавобгар деб билади.

Бу воқеа-ҳодисалар унинг қалбида изсиз қолмайди. Одамларни билишда ҳали ғўр эканлигини англади. Бундан сўнг у атрофидаги одамларга ички бир қоникмаслик, қандайдир ишончсизлик билан боқа бошлади. Лекин атрофидаги одамларнинг бемор отасига ўта меҳрибонлиги, Шоражаб зуфунуннинг ҳаётий гаплари унга таскинлик беради. Яна у улар яхши одамлар, ишонса бўлади, деган ички нидога қулоқ осади. Қуръон сурасини кўпчилик: “Биз фалакни фаришталар ила безадик, токи шайтонларга ҳай бермоқ ниятида”, – деб шарҳласалар, зуфунун: “Осмонни илм юлдузлари ила безадик, токи жаҳолатга тош бўлиб отилсинлар”, – дея талкин қилади.

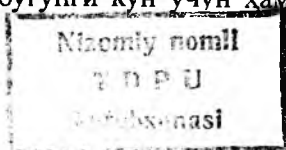
Файзуллонинг отаси Убайдуллоҳўжа ўлими олдидан ўғлига васият қилар экан, Шоражаб зуфунунга қарата: “Сиз, тақсир, Файзуллоҳўжага васийлик қилинг. Норасида кўнглини овлаб, роҳ ростга солинг”, – деб илтижо қилади.

Ота насиҳати, шунингдек, муфтининг баъзи тўғри фикрлари Файзуллони унинг насиҳатларидан чиқмасликка, ҳатто айтиши мумкинки, этагини тутишга олиб келади. Бироз вақт ўтиши билан ҳаёт зиддиятлари, тўқнашувлар натижасида Файзулло дин пешволари унинг орзулари йўлида камарбаста бўлиш учун

эмас, балки сармояси учун атрофида гирдикапалак эканлигини теранроқ ҳис қилади. Буни англаш осон кечмайди. Файзулло турли “жин кўчалар”да адашади. Дини исломдан оғиз очиб, имонли бўлишга чақирган устозларидан кўрган оқибати шу бўлгач, кўпроқ маърифатдан сўз очадиган эски дўстлари – Мулло Аҳад ва Солижонларнинг қилганлари ортиқча бўлади... Чунки у ҳаёт йўналишига томошабин бўлиб туrolмас, қалбида дарди бор эди. Энди ўз фикрларини очикчасига жамоага етказишга киришади: “Йиллар ўтиб кетибдир, аммо ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Ўша-ўша бадбўй қушхонаю емакхоналар, мудҳиш хасталиклар манбаи бўлмиш қуртли обреза каллапазликлар, ховузларда, зовурларда ўша-ўша жарсумон ажал-микроблар яшаб, урчиб турибдир, ҳар хонадонда бедаво дардга чалинган бева-бечораю етим-есирлар Худодан ўлим тилаб ётадир. Токий бу алфозда қолурмиз? Ўзга элу элат қошинда шаънимизга иснод тушмасму? Махлуқ ёки ҳайвон эмас, инсон зотидирмиз. Мажусий ёки бадавий эмасмиз, давлатимиз бор, жаноблар!” Албатта, бу фикрлар энди ўз мақсади, нияти, дардларини очикча айтмай, уни қай тарзда амалга ошириш йўлини билмай, кимдан тузукроқ фикр чиқса, унга эътиқод қўйиб юрган йигитчанинг эмас, балки ҳаёт қозонида анча қайнаган, мақсад йўлидаги қарашлари бир тўхтамга келган кишининг фикридир. Албатта, бундай одам амирлик учун хавфли эди. Унинг бу хатти-ҳаракатларини Файзулло дўст деб билган Мулло Аҳад ва Солижон амирга етказиб турарди. Улар амирнинг айғоқчилари эди.

Мана, ҳаётий қаҳрамон адабий қаҳрамонга, яъни бадиий образга қай тарзда айланади. Бу образ туфайли биз Файзулло руҳида юз берган изтиробларни, ўзгаришларни қалбан туямиз, шунингдек, ўша давр руҳиятини тўла тасаввур қиламиз, ҳолатлар кўз ўнгимизда жонланади, муҳими қаҳрамоннинг шууридаги ўзгаришнинг моҳиятини чуқур англаймиз. Сабаби ёзувчи бу ҳолатларни баён қилмайди, балки тасвирлайди, картинада кўрсатади. Оқибатда ўтмиш бугунги кунга хизмат қилади, чунки қаҳрамонлар хатти-ҳаракатидан, воқеалар заминидан чиқарилган умумлашмалар бугунги кун учун ҳам аҳамиятлидир.

922999

3. Образлилик

60-йилларнинг ўрталаригача адабётшунослик ва танқидчиликда прозада (насрода) образлилик деганда, асосан, асар тили назарда тутиларди. Асар қахрамонлари ўз нутқларида эпитет, сифатлаш, ўхшатишларни қанчалик кўп қўлласа, адиб тасвирида жимжимадолик кўп бўлса, асарда образлилик кучли, демак, асар бадиий мукамал деб талкин қилинарди. 60-йилларнинг ўрталарига келиб образлиликни бу тарзда тушуниш тўғри эмаслиги айтилиб, образлилик даражаси бадиий тафаккурни киши шуурига сингдиришда унинг асоси бадиий нутқ имкониятларидан асарда қай даражада фойдаланилганлиги билан белгилана бошланди. Маълумки, бадиий нутқ инсонсиз юзага келмайди. “Табиат санъатнинг доимий тимсолидир, лекин ундаги энг олий предмет эса, албатта, инсон ҳисобланмоғи керак”. (В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений. Т. 10. – С. 100). Демак, қахрамоннинг нутқи асарда китобхон онгига тўғридан-тўғри эмас, балки ўй-фикри, мулоҳазалари, мушоҳадалари, шунингдек, эмоционаллик орқали таъсир қилиши лозим. Албатта, ҳар қандай нутқ китобга бу тарзда таъсир қилмайди. Мана шу ўринда ёзувчининг маҳорати катта роль ўйнайди. Агар биз образлиликни фақат эпитетли тасвир ва нутқдан иборат деб билсак, унда ҳар куни радио орқали бериладиган репортажлар, радиоочерклар бадиий асарнинг энг мукамал тури ҳисобланган бўларди. Биз пахта терими пайтида радио ва газеталарда “Кема каптани ўз кемасининг штурвалини яшил денгизга қараб бурди ва унинг қаърига қараб сузиб кетди” каби жумлаларни кўп эшитганмиз ва кўп ўқиганмиз. Бу жумлада образли иборалар кўп, деярли барча сўзлар образли иборадан ташкил топган. Лекин буни биз образли нутқ, образли тафаккур маҳсули дея олмаймиз. Чунки бу жумла куруқ ахборотдан иборат, унда биз қахрамонни – кема капитанининг асл қиёфасини, унинг мақсад-ўйларини, ўзгалардан ажраб турган хусусиятларини сезмаймиз. Шунингдек, бу тасвир заминиди киши шуурига таъсир қиладиган тафаккур маҳсули йўқ. Ундан киши фикрга берилмайди, аниқ ҳаёт манзараси пайдо бўлмайди.

Ҳақиқий бадиий нутқ-образлилик, авваламбор, образнинг қандай шахс эканлигини, савияси, қандай тоифага мансублиги, иқтидорини белгилаб беради, рухий дунёси, психологияси билан ошно қилади; иккинчидан, асарда тасвирланган ҳар бир парча китобхонга юз бераётган воқеликнинг манзарасини кўз олдига аниқ келтиришга имкон беради, оқибатда китобхон шу манзарада тасвирланган воқеликнинг мағзини чақишга киришиб, асар ғоясини мустақил равишда англашга, таҳлил этишга киришади, унинг қимматини ҳис этади; учинчидан, тасвирланган манзарани жонлантиради, даврнинг руҳини сингради; тўртинчидан, нутқ мумкин қадар объективлаштирилади, яъни адибнинг воқеликка бўлган субъектив ғоявий-эстетик муносабати бевосита аниқ сезилиб турмайди ва ҳоказо. Умумлаштириб айтадиган бўлсак, прозадаги образлиликни асар гармониясидан қидириш лозим, яъни асардаги ҳар бир ҳолат, ҳар бир воқеа-ҳодисанинг силсиласидан, характерларнинг хатти-ҳаракати, гапириш манераси, уларнинг асарда бажарган иши, қилган ҳаракати маънавий асосининг уйғунлигидан, шунингдек, характер фаолияти, унинг тутган иши савияси, билими, психологиясига мос ёки мос эмаслигидан қидириш даркор.

Проза асари образлиликдан бошланади. Чунки ёзувчи образлилик орқали асар пафоси, қаҳрамон психологияси, характери, кайфияти қанақалигини, энг муҳими, ўз услубини белгилайди. Абатга, бу барча ёзувчиларнинг асарларида кузатилмайди, лекин истёдодли адибларнинг асарларини ўқиганимизда бунини яққол сезамиз. Истёдодли ёзувчи асардаги ҳолатни, қаҳрамоннинг кайфиятини бевосита китобхонга ҳам кўчиради, яъни китобхонни ҳам ўз асари ритмикаси орқали асардаги ҳолат ва қаҳрамоннинг кайфиятига туширади.

Мисолларга мурожаат қилайлик. Мана, ҳаммамизга таниш икки асардан олинган парчалар:

1. “1264 ҳижрия, далв ойининг ўн еттинчиси, кишки кунларнинг бири. Куёш ботган, тевақдан шом азони эшитилади...”

Дарвозаси шарқи-жанубга қаратиб қурилган бу донгдор саройни Тошкент, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари

эгаллаганлар, саройдаги бир-икки хужрани истисно қилиш билан бошқалари мусофирлар ила тўла. Сарой аҳли кундузги иш кунларидан бўшаб хужраларига қайтганлар, кўп хужралар кечлик ош пишириш ила машғул, шунинг учун кундузгига қараганда сарой жонлик: кишиларнинг шақиллашиб сўзлашишлари, хоҳлаб қулишлари саройни кўкка кўтаргудек”

2. “Вақт пешиндан оққан эди. Июль ойининг куёши ҳамма ёқни олов сели билан тўлдирган, ҳаво аллақандай оқ аланга билан жимгина ёнгандай. Кенг дала йўлида қатновчилар сийрак: эски қир қалпоғини бурнига қадар тушириб иссиқдан мудраган ва ҳоргин ориғ отининг ялқов қадамига бардош қилиб шаҳардан қайтаётган четан аравали деҳқон икки оёғи билан эшакнинг қорнига ниқтаб, муттасил “хих-хих” билан ҳалқумини қирган бир мўйсафид узумчи қатиғини пуллаб, хурмачаларини орқалаган, иссиққа қарамай, гоҳ қуш уясини қидириб дарахтларга кўз тиккан уст боши қир-чир болалар... Иссиқ тобора ортар, “ғир” этган шамол йўқ, от-арава кўтарган чанг ҳавода узоқ вақт қимирламай туриб қолар, юзларига қизғин темир учқуни каби ёпишар, нафасни бўғар эди”.

Биринчи парча Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидан. Агар сўзларга диққат қилинса, илк жумланинг ўзида, яъни: “1264 ҳижрия, далв ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири. Қуёш ботган, теварақдан шом азони эшитиладир...” – дейиши билан китобхон қандайдир бир кайфиятга тушади, ёзувчи сўз билан ифодалаган ҳолатни ҳаёлан кўз олдида келтиради, қулоғига “шом азони” эшитилгандай бўлади. Ёзувчининг ҳар сўзи орқали сайр қилади, “донгдор сарой”га киради, хужралардаги “хоҳлаб қулишлар”ни аниқ ҳис қилади. Бу нимадан? Бу сўзнинг ички образли нутқидан, яъни ёзувчи ўз жумлалари орқали киши кайфиятини ўзгартиради, уни ўз олаmidан бошқа оламга олиб киради.

Иккинчи парча – Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романидан. Бу парча жумлаларнинг аниқлиги, тасвирида бирорта ортиқча сўз йўқлиги, ҳар бир сўз ҳолатни аниқ ифодалаши, абзацларнинг бир-бирига мантиқан боғланиши, гапларнинг грамматик жиҳатдан жуда тўғри қурилиши, автор сўз орқали тасвирлаган

хаётий деталларнинг барчаси бир мақсадга, яъни асар бош қаҳрамонининг кимлигини китобхонга айтишга қаратилганлиги билан Абдулла Қодирий услубига ўхшаб кетади. Албатта, бундай бўлиши табиий. Бу ўхшашликлар ташқи образлилик жиҳатидан; ички образлилик бир-биридан тамоман фарқ қилади. Абдулла Қодирийда тасвир қоронғилиқдан бошланади: “Қуёш ботган, теваракдан шом овози эшитиладир...” Биз саройни, хужраларни, уларнинг ички тасвирини ҳам хира чироқ ёруғида кўрамиз. Албатта, бу қоронғилик китобхон қалбига ҳам кўчиб, унда қандайдир бир маъносилик, ғамгинлик, бироз ҳадиксираш кайфиятини туғдиради. Ойбекда эса тасвир ёруғликдан бошланади: “Вақт пешиндан оққан. Июль куёши ҳаммаёкни олов сели билан тўлдирган”. Тасвир макони ҳам кенг: “Кенг дала йўлидан қатновчилар сийрак”; ундан кейин “хорғин ориг отининг ялқов қадамига бардош қилиб шаҳардан қайтаётган четан аравали деҳқон”нинг ҳолати, “икки оёғи билан эшакнинг қорнига ниқтаб, муттасил “хих-хих” билан ҳалқумини қирган мўйсафид”нинг юриши, “гоҳ аравага осилган, гоҳ қуш уясини кидириб дарахтларга кўз тиккан болалар”нинг ўзи турли ҳолатга эга. Демак Ойбекнинг образли тасвири кўп оҳангли. Лекин шунга қарамай, бир фонга бўйсунган, яъни ёруғлик фониға. Мана шу ёруғлик фони тасвирида кишини қувонтирадиган воқеалар бўлмаса-да, унга қандайдир кўтаринкилик бағишлайди. Мана шу кўтаринкилик унинг ички образлилигидир.

Бу образлилик китобхонга ҳам кўчади. Китобхон ҳам ёзувчи тасвирини ортиқча ҳаяжонсиз, сокинлик билан кузатади. Бундай ички образлилик тасодифиймикин? Йўқ. Бу қатта мақсад ва мантиқ билан қилинган. Мана шу биз келтирган асарларнинг экспозициясида уларнинг гоёси ифодаланапти. Буни англаш учун асарни синчиклаб кузатиш керак. Асар воқеаларини кузатганда шу нарса аниқ бўладики, экспозициядаги оҳанг, образлилик то асар финалигача давом этади. Тўғри, айрим бобларда ички образлилик ўзгаради, лекин барибир улар ҳам шу бош оҳанг орасида сезилмайди. Асарнинг финали шу оҳанг билан тугайди. Мана, “Ўтган кунлар” қандай тугайди: “Кеча ойдин, қабристон тип-тинч, узоқдан Қуръон товуши эшитилар эди. Икки туп

чинор бутюқларида қўниб ўтирган уч-тўртта бойкушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, қуйи дўмбайган қабрлар бу тиловотга сомий каби эдилар. Қуръон оятлари қабристон ичида оғир оҳангда оқар эди. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари ҳам қуръон оятларига қўшилиб оқар эди...”

“Қутлуғ қон” эса қуйидагича хотималанади: “Улар жуда секин юришди. Йўлнинг ярмидан ўтганда, уфқларга қон каби тоза, қизил шуълалар югурди. Чиқаётган қуёшни саломлаб, яшил дарахтларда қушлар сайрай бошлади...”

Агар мазкур парчалардаги жумлаларга назар ташланса, уларнинг ҳар бири яхлит мазмунга эга эканлиги сезилади. Албатта, бу кичик парчалар мазкур асарларнинг образлилигини кўз олдимишга аниқ келтирмайди. Шунинг учун асарларни яхлит ҳолда кўз олдимишга келтирайлик ва бош оҳангга диққат қилайлик. Ойбек романининг архитектоникасида қандайдир сокинлик бор, бу сокинлик характерларнинг ҳаракатида, айниқса, Йўлчи хатти-ҳаракатида аниқ кўринади. Тўғри, бу сокинлик вақти-вақти билан тезлашади, яъни Шоқосим хотинининг ўлиши, Гулнорнинг ўғирланиши, уларнинг жувозда яшириниши, Гулнорнинг ўлими, Ёрматнинг Салимбойвачани ўлдириши ҳолатларида. Лекин барибир сокин оҳанг ҳукмрон. Бу Йўлчи ҳаракати билан боғлиқ. Йўлчи бутун асар давомида босиқ ва сокинлик билан ҳаракат қилади. Ҳатто кўзғолон пайтида ҳам ҳаракатида сокинлик ҳукмрон, ҳаётдан видолашаётган пайтда ҳам “букчайиб, оҳистагина ерга йиқилади”. Демак, Ойбек ўз асарини ёрқин, кенг олам ва қўлам асосига қуради, воқеалар ривож, силсиласида драматикликдан кўра, меъёр ва мўтадиллик ҳукмрон.

Абдулла Қодирийда тасвир бошқача, унинг асарида сокинлик йўқ, воқеалар силсиласи таранг. Бу ҳол киши кайфиятига ҳам кўчиб, асабларни таранглаштиради, уни кўзгайди. Натижада киши қалбида кучли бир тўлқинланиш юз беради. Бу ҳол асар финалигача давом этади. Тўғри, бу ҳол вақти-вақти билан бўшаштирилади, лекин киши қалби биров таскин топмасдан туриб, уни янада янги “ташвишлар”га кўмади, яъни асаблар олдингисидан ҳам кўпроқ таранглашади. Демак, ундаги оҳанг —

сиқик, драматик ҳолатда, яъни доимо авж пардада. Шунингдек, Абдулла Қодирий романлари сюжетини айланма, мураккаб воқеалар, қутилмаган тугунлар асосига қуради. Бу ҳол бутунлай бошқа услуб бўлиши билан бирга, образли ҳамдир.

Пушкин: “Проза фикрни ва яна фикрни талаб қилади”, – деб айтганди. Албатта, фикр сўз орқали ифодаланади. Агар сўз ўз ички қонуниятини асосида ёзилмаса, ҳар қанақа ўткир фикр ҳам таъсирсиз ва нурсиз бўлиб қолади. Мазкур адибларнинг иқтидори шундаки, улар, аввало, ўз фикрларини ниҳоятда аниқ ифодалаб қолмасдан, сўзлар ва жумлаларнинг оҳангдош тузилишига эътибор беришган. Бу эса фикрни қучайтириб, аниқ бир нуқтага уришга олиб келган. Улар ҳар бир сўзга маъно юклайдилар ва мазкур сўзнинг аниқ бир ҳолат касб қилишига, шунингдек, “зарбдорлигига” эътибор берадилар. “Ўтган кунлар”нинг бобларидан бири шундай бошланади: “Пойабзал бозори ва унинг бурчагидаги ҳовли...” Мазкур жумлани “Пойабзал бозорининг бурчагидаги ҳовли...” деб ҳам ёзиш мумкин. Қайтага сўз ихчамлашади. Албатта, Абдулла Қодирийдан бошқа ёзувчи шундай ёзган бўларди. Лекин у жумлани бундай тузмаган. Бунинг сирини англаш учун иккала жумлани ёнма-ён ёзиб ўқиш керак. Биринчи жумлада аниқ картина мавжуд, яъни бозор картинаси. Биз жумлани ўқиган заҳотимиз кўз олдимизга бозор келади, унинг ҳаёлимизда жонлантирганимиздан кейин бурчакдаги ҳовлига назар ташлаймиз. Яъни биринчи жумлада ёрқин тасвир бор ҳамда сўз киши фикрига зарб билан урилади. Чунки унда оҳанг мавжуд. Иккинчи жумла эса бу фазилатдан маҳрум. Унда оҳанг йўқ, шунингдек, мавҳумлик мажуд.

Умуман олганда, мазкур адибларнинг бир умумий томони бор. Бу ҳам бўлса жумлаларни сода тузишида, кўпроқ содда гапда ёзишида ва, юқорида айтганимиздек, ҳар бир сўзнинг аниқ бир картина яратишга эътибор беришларида. Ундан ташқари, айрим эпизодларда, хусусан персонажлар тасвирида, тўғрироғи, уларни китобхонга таништиришда, гап-сўзида характери, психологиясини бера билишда, ҳатто айрим эпизодларда, хусусан, тўй эпизодида, Қумуш билан Нурининг тўй тасвирида

бу ҳол аниқ кўринади. Лекин улар ички образлилик билан бир-бирдан кескин фарқ қилади.

Бир асардаги образлилик, юкорида кўриб ўтганимиздек, айрим уйғун томонлари бўлгани билан бир-бирига ўхшамайди. Албатта, бу ёзувчининг услуби билан боғлиқ. Айрим асарларда образлилик авторнинг баёни билан қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати, воқеалар ривожини боғловчи тасвирнинг уйғунлигида кўринади ва қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини очиб беришга хизмат қилади. Бу ҳолни биз Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида кўрамиз. Унинг “Мастон” номли ҳикоясини олиб кўрайлик. Ҳикоя кескин бошланади. Бу кескинлик ҳикоя қаҳрамони Мастон характерига кўчади. Унинг ҳаракатлари ҳам кескин: “От мункиб кетганда, эгарнинг устидан думбалоқ ошиб тушган паранжисиз киз ўйноқи каптардек абжирлик билан ўзини ўнғариб олди-да, жувонга ёрдам бергани шошилди”. Мана шу кескин тасвир ва ҳаракатдаги оҳанг бутун ҳикоя давомида бўшашмайди. Тўғри, кўшимча воқеаларга ўтганда бироз юмшайди, лекин бу юмшаш воқеаларни боғлаш ролини ўтайди. Бу боғлашдаги тасвир бир йўла икки функцияни бажаради: биринчиси – юзага келган вазиятни ўзгартишга, иккинчиси – кечаётган воқеликнинг вақт ва маконини белгилашга хизмат қилади. Тасвирига эътибор беринг: “офтоб тиккада. Икки йўловчининг қисқа соялари катта-кичик тош, турли дашт ўсимликлари устидан эгилиб-букилиб борар эди. Гириллаб турган дашт шабадаси баданини куйдиргудек иссиқ”. Бу тасвир ўз вазифасини ўтагач, оҳанг яна экспозициядаги ҳолатга қайтади. “Қолган нарса қолди, бўлган иш бўлди. Яна ўнта Турғуной билан ўнта Мастон хафа бўлгани билан қолган нарсалар орқамиздан эргашиб келмайди.

Нима бўлишимиз – ўзимизнинг қўлимизда”. Бу ҳолат ҳикояда иккинчи, яъни олдинги оҳангга зид бўлган кўшимча тасвирнинг юзага келиши билан туғилади. Мазкур тасвир-воқелик, агар таъбир жоиз бўлса, лирик чекиниш олдинги кескин воқелик билан тўқнашиб, ҳикоя воқеаларини интенсив ривожлантиради. Бу ҳолат ҳикояда Мастон характерига зид бўлган Турғуной характери воситасида кечади. Мана адиб тасвиридаги Турғуной ва унинг кейинги хатти-ҳаракати: “Отнинг остида қолган оёғини тортиб

олишга уринаётган ёшгина, узоқ йўл азобидан ҳам сўнмаган жувон ўзидан бир бир неча кадам нарига тушган чиммати остидан чиқиб кетган калтакесакни кўриб дод деб юборди.

– Куриб кетсин! – деди у йиғламсираб... – Ўқишинг бошингдан ордона қолсин. Мастон!.. Қўй, эй... эримдан қолмайин!”

Агар адиб тасвири ва характернинг хатти-ҳаракатига назар солинса, ундаги уйғунликни сезиш қийин эмас. Чунки адиб Турғунойни алоҳида оҳанг билан тасвирлайди. У ҳикоя воқеалари давомида доимо йиғлайди, эрини тилга олади.

Бизга маълумки, ҳақиқий санъат мазмун билан шакл узвий бирлашиб кетган жойда туғилади. Бунини кўпроқ музыка асарларида аниқроқ кўриш мумкин. Музиканинг мазмунини сўзлаб бериш мумкин эмас. Уни фақат ҳис этиш керак.

Чунки унинг мазмуни оҳангларига сингиб кетган. Ҳоясини ўша оҳангдан топамиз. Чинакам бадий асар ҳам шундай бўлмоғи лозим, яъни унинг ҳояси сюжетига бутунлай сингиб кетмоғи даркор. Шундай ёзилган асарларгина ўқишли бўлади. Биз кўпинча асар ҳақида “бир нафасда ўқилади”. “ҳаяжонсиз ўқиб бўлмайди”, “ўқиб тугатмагунингча қўлдан ташламайсан” деган гапларни тез-тез эшитиб турамыз. Бундай эпитетлар ҳояси сюжетига сингиб кетган асарларга нисбатан ишлатилади. Чунки бундай асарларда ҳаёт образи санъат образлилигига кўчганда бўлади. Маълумки, ҳаётнинг образда сунъийлик бўлмайди, унда ҳамма нарса табиий ва қонуний кечади. Агар асар воқеалари ҳар қандай сунъийликдан холи бўлса, у кишига манзур бўлади. Албатта, бу ҳол ёзувчининг сунъий усуллар қўлланишидан қочиши билан боғлиқдир. Ҳаётда ҳамма нарса ҳаракатда. Ҳаракат бор жойда ҳаёт бор, образлилиқ бор. Бадий асар воқеалари ҳам ҳаракатда бўлмоғи, бу ҳаракатда туғиладиган ҳолат, вазият мантикий рўй бермоғи, ёзувчи айтмоқчи бўлган ҳоя, мақсад эса шу воқеалар заминидан келиб чиқмоғи лозим. Иккинчи хил қилиб айтсак, асарда воқеадан воқеа, вазиятдан вазият туғилиши диалектал ва қонуний юз бермоғи даркор...

Ана шундай ёзилган асар образли бўлади, чунки бундай асарда ҳаракат ривожли бўлади. Образлилиқ қаерда ривожланиш бўлса, ўша ерда юзага келади. Образлилиқ ўзида

қарама-қаршилик ва тўсиқлар орқали мунтазам ривожланишни акс эттиришни мақсад қилиб қўяди; образлилик – курашлар, диалектик идрокнинг ифодасидир. Демак, ғоядан ажралган, бирор мақсадни олға сурмаган асарлардан образлилик кидиришга ҳожат йўқ.

Хулоса қилиб айтганимизда, бадий асарда образлиликнинг аниқ шакли турличадир. Насрнинг образлилиги фақат асарнинг эмоционал таъсирини оширишга хизмат қилмайди, балки ёзувчининг услубини нихоятда аниқ белгилаш имконини ҳам беради. Демак, образлилик асарнинг юраги ва ёзувчи маҳоратини белгилайдиган энг муҳим бадий компонентдир. Чунки у компонентларнинг синтезидир.

Текшириш учун саволлар:

1. Санъат асарининг мазмуни нима?
2. Асарга объектив воқелик қандай олиб кирилади?
3. Ижодкор ўз ғоясини нимага сингдириб юборади?
4. Адиб ғояси бир қараш ва фикр билан чекланадими?
5. Образ деб нимага айтилади? У кенг маънога эгами?
6. Асар воқелиги нималар воситасида акс эттирилади?
7. Ижтимоий тип қайси ҳолда бадий типга айланади?
8. 60-йиллар ўрталаригача образлиликни қандай тушун-ишган?
9. Образлилик нима?
10. Бадий асар нимадан бошланади?

Таянч тушунчалар:

1. Образ – ҳаётнинг конкрет ва индивидуаллашган тасвири.
2. Образлилик – воқеликни ижодкорнинг дунёқараши, идеали нуқтаи назаридан акс эттиришнинг умумий принципи.
3. Кечинма – кишининг руҳий ҳолатига таъсир қиладиган ҳис- туйғулар, ўй-хаёллар.

II. ҲАЁТИЙ ВА БАДИИЙ КОНФЛИКТ

Режа:

1. Конфликт бадий асарда асосий компонентдан эканлиги. Сюжет чизигини ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланиши.
2. Конфликт инсон фаолияти орқали юзага келиши.
3. Янги характер билан бирга янги конфликтнинг юзага келиши.
4. Ҳаётда бирон масалани қўллаб-қувватлаш, унга эътироз билдирган шахс ва кучларга қарши курашиш том маънодаги конфликт эмаслиги.
5. Ҳақиқий конфликтнинг таърифи.
6. Конфликт ҳақида сўз юритиш инсон ҳақида сўз юритиш эканлиги.
7. Ҳаётий зиддиятнинг бадий зиддиятга айланиши.
8. Ботиний зиддиятда ижтимоий зиддият ифодаси.
9. Ботиний зиддият моҳияти ва инсон табиатига таъсири.
10. Конфликтнинг бадийликни юзага келтиришдаги аҳамияти.

Адабиётлар:

1. Адабиёт назарияси. – Т.: “Фан” нашриёти, 1978 й.
2. Ҳ. Каримов. Ҳаётий ва бадий зиддият. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1986 й.
3. М. Қўшқонов. Ижод масъулияти. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1981 й.
4. М. Қўшқонов. Ижод сабоқлари. – Т.: “Ёш гвардия” нашриёти, 1973 й.
5. И. Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 2005 й.
6. Ҳ. Умуров. Адабиёт назарияси. – Т.: “Шарк...” нашриёти, 2002 й.
7. Л. Тимофеев. Основы теории литературы. – М.: “Провещение”, 1971 й.
8. Н. Ҳотамов, Б. Саримсоқов. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Т.: “Ўқитувчи”, 1983 й.

Бадий асарда конфликт энг асосий компонентлардир. Чунки у асар сюжет чизигини ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади. Агар образли қилиб айтсак, асар юрагини ишга солувчи кон томиридир. Ҳақиқий ҳаётӣй конфликтга эга бўлмаган асар том маънодаги санъат асари бўлолмайди. “Санъат ҳамма вақт қарама-қаршиликлар бўлгандагина майдонга келади. Бу ё курашнинг ўзгинаси тарзида ёки курашнинг инъикоси тарзида бўлади” (А. Н. Толстой. Полн. собр. соч. т 13. – М.: ГИХЛ, 1949 й, 589-бет). Бу, ўз навбатида, ёзувчи олдида қўйган талаби ҳамдир. Маълумки, ҳар бир давр ўз зиддиятларига эга бўлади. Ёзувчи бу зиддиятларни бадий инъикос этар экан, уни шунчаки тасвирламайди, балки кўнгилидан ўтказиб, мазкур зиддиятларни англашга интилади. Бу жараёнда ўз-ўзидан маълумки, шу зиддиятларга нисбатан ёзувчи нуқтаи назари юзага келади. Яъни зиддиятни юзага келтирган икки қутбдан бири ҳатти-ҳаракатини қўллаб-қувватласа, иккинчисининг фаолиятини инкор қилади. Шу асосда бу зиддиятларнинг моҳиятини очишга киришади. Бизга аёнки, ҳар қандай воқелик (бу ўринда биз табиӣй стихияларни назарга олмаяпмиз) ва зиддият инсон фаолияти асосида таркиб топади. Ҳар бир инсон савияси, руҳияти, дунёқарашининг қўламига қараб ҳаёт ҳодисаларига баҳо бериши, унинг тенденцияларини таҳлил ва тадқиқ қилиши ўзгача бўлади. Яъни улар айримларининг жамият ва ҳаётдаги негатив ҳолатлар билан билан тўқнашуви заминиде умуминсоний масала ётади ёки ётмайди. Бундан кўриняптики, ҳар инсон фаолияти индивидуаликка эга. Демак, янги характерлар билан бирга янги конфликтлар юзага келади. Бадий асарда конфликт қанчалик ҳаётӣй, объектив, динамик ва уларнинг бирлигида изчиллик бўлса, унинг қаҳрамони ҳам шунчалик жонли ва жозибадор бўлади. Албатта, ижод жараёнида бу нарсага эришиш осон кечмайди. Ёзувчидан катта истеъдод ва маҳорат талаб қилади. Шундан ёзувчи ўз асарида бу борада маҳорат кўрсатиш билан ўз истеъдодининг кенг имкониятларини ҳам намоён қилади.

Маълумки, ҳаётда нимаки содир бўлмасин, у инсоннинг меҳнати ва заковати орқали рўй беради. Демак, ҳар қанақа ютук,

ҳар қанақа техника забтнинг заминида инсон қўли бор. Бундан кўринадаки, ёзувчи ҳаётдаги қандай ютуқ ҳақида ёзмасин, аввало, инсон заковатини ва унинг ўзини ҳис қилмоғимиз даркор. Ёзувчиларимиз буни ҳис қилишмоқда. Ҳақиқатан, кейинги йилларда ёзилган асаларда биринчи ўринда воқелик тасвири эмас, балки инсон қалбининг таҳлилига эътибор бериш кучайди. Инсон тақдири, унинг руҳий олами таҳлили орқали ҳаётнинг долзарб масалаларини, шунингдек, бу борада туғилган конфликтларни ёритиш, ҳар бир воқеликни инсон қалбидан сиздириб, унга ҳаётӣйлик бағишлаб тасвирлаш тенденцияси кучайди. Бу нарса асар конфликтини ўзгача тус олишига олиб келди.

Адабиётшунослик илмидан маълумки, ҳаётда бирор илгари сурилган масалани қўллаб-қувватлаш, унга эътироз билдирган шахс ва кучларга қарши курашиш, бу ҳали том маънодаги конфликт эмас, чунки бундай курашда мақсад моҳияти аниқ концепцияга эга бўлмайди. Қачонки шахс ўзи тасдиқлаётган ёки инкор қилаётган масаланинг туб моҳиятини шуури ила англаса, уни амалга ошириш ҳаёт ривожига, инсоният келажагига қай даража наф келтиришини олидиндан кўра билса, хатти-ҳаракати ва гап-сўзи билан бунга кишини ишонтирса олса, ўшанда ҳақиқӣй конфликт туғилади. Бундан кўриняптики, ҳар қандай конфликт инсон фаолияти билан боғлиқ, яъни унинг фаолияти асосида юзага келади. Демак, конфликт ҳақида сўз юритиш инсон ҳақида сўз юритиш демакдир. Кейинги даврда яратилган асарларда биз худди шу ҳолни кўрамиз, яъни замоннинг долзарб масалаларини, кунлик турмуш жараёнида туғилган конфликтларни изчил акс эттиришга ҳамда замондошларимизнинг фаолиятини, унинг руҳий оламини ботинан теран таҳлил қилишга бўлган интилишни. Албатта, бу ижобӣй ҳолдир. Чунки ижодда шундай йўл тутиш ҳақиқӣй реалистик адабиётнинг талабидир. Самар Нуровнинг “Майсаларни аёз урмайди” номли қиссаси мана шундай фазилатга эғалиги билан диққатга молиқдир.

Қиссада бир қатор образларга дуч келамиз. Булар Нусратбек Деҳқонов, Бўри Пайғамов, Аҳмад бригадир, Ашир Ҳаққулов, Холиса, Гулхайри ва бошқалар. Самар Нуров ҳар бир образини

у қандай тип (салбий ёки ижобий) бўлишидан қатъи назар, самимий тасвирлайди. Қалб дунёсининг тахлили орқали меҳнатга – ўз вазифасига, инсоний бурчга, жамият ва ҳаётга бўлган муносабатини очиб беради. Ёзувчи бундай қилиб, тўғри йўл тутади. Қиссанинг бошида айрим қаҳрамонларга меҳр қўйилса, асар охирида улардан нафратланади, аксинча, кўзга ташланмаган қаҳрамонлар эса ҳатти-ҳаракатларининг ибратлиги жиҳатдан яқин кишисига айланади. Албатта, бу ҳол адиб қаҳрамонларининг ҳаётлигидан далолат беради. Чунки ҳаётда ҳам шундай. Киши бир кўрган одамнинг қалби қандай ният билан йўғрилганлигини англаб олиши кийин. Инсон шундай сеҳрли оламки, унинг қалб сирларини укиб олмоқ осон эмас. Унинг учун кишидан катта билим-заковат, мулоҳаза талаб қилинади. Қиссада бу ҳол ўзининг ҳаётгий ифодасини топган.

Қиссанинг бош қаҳрамони бутун вужуди билан табиат ошиғи, тўғрироғи, табиат гўзаллигидан, унинг мавжудотларидан завқлана биладиган, унга катта меҳр қўйган, асли касби агрономлик, лекин журналистликка ҳам майли бор Нусрат Дехқоновдир. Биз мазкур қаҳрамон фаолияти тасвирида шаҳар ва қишлоқ ҳаётидаги инсоният диққат-эътиборини қаратиш лозим бўлган турли масалаларга дуч келамиз, турфа одамларнинг қалб дунёси билан танишамиз. Бу масала талқини, одамлар сиймоси тасвири киши қалбида беиз ўтмайди. Чунки уларнинг заминига ёзувчи катта маъно юклаган.

Нусратбек кейинги йилларда шаҳарда яшайди. Қишлоқдан хотини Холисанинг қистови билан кўчиб келган. Лекин “... ҳар баҳорда ҳаво илиб, куртаклар бўртиб, кўпчиган тупроқ хиди анқиши билан, у ўзини қўярга жой тополмай қолади”. Бунга сабаб бор. Чунки у қишлоқда туғилган. Болалиги кенг яйловда, табиий яшил гиламлар устидан чопиб, ўмбалок ошиб, кучоқ-кучоқ чучмома, бўтакўз, лайлакоёқ, лола каби гулларни териб, бегубор ҳаводан нафас олиб, кўй-кўзиларнинг маърашидан завқланиб ўтган. Мана энди оёқ қўйган жойинг асфальт, “ҳавода бензин, қизиган асфальт, чанг хиди аниб турган” қандайдир бўғиқ шаҳар муҳитига кўника олмайди. Юраги сиқилади. Ўзининг ишидан кўнгли тўлмайди. Ёзувчи тасвирни тобора

куюклаштиради, яъни ички конфликтни кучайтиради. Унинг заминига катта ҳаётий ҳақиқатни сингдиради. Яъни инсон ўзи бажариши лозим бўлган юмушга, вазифага тирикчилик манбаи сифатида эмас, аввало, қалб даъвати билан кириши лозим. Шундагина у бажарган вазифадан жамият ҳам, ўзи ҳам манфаат кўради.

Нусратбек гугурт кидириб ошхонага ўтади. У ерда “стол усти, кран остида қалашиб ётган ёг юки идиш-товоқ, қошиқ, санчиклар, билчиллаган қозонсочиқ кўзига хунук кўринди. Куппа-кундузи уларнинг устида сувараклар чопиб юарди”. Бунга кўриб у шундай хулосага келади: “Ёг босибди ўзимизни ҳам”.

Бу гапда катта маъно бор. Кишининг турмуш тарзи бу аҳволга лоқайдлик туфайли тушади. Нусратбек шаҳар муҳитига кўникка олмаганидан ҳамма нарсага бепарво қарайди, хотини эрининг кайфиятини бошқа нарсага йўйиб, у рўзғорга кўнгилсизлик билан боқади. Кўрибсизки, оила деб аталмиш мустаҳкам кўрғоннинг девори нурай бошлайди. Биринчи зарба шу кўрғоннинг эгаларига берилади, иккинчиси болаларга ва ...Холиса рўзғорга кўнгилсизликдан лоқайдликка берилган. Ҳамма нарсага ҳафсаласизлик билан боқади. Оқибатда ҳаётга қизиқиши ҳам йўқолган. Демак, унда ҳеч нарсага интилиш йўқ. Бирор нарсага интилмаган одамда эътиқод ҳам бўлмайди. Шундан унинг кунлик иши телевизор кўриш бўлиб қолган. Унинг учун фарқи йўқ.

Зеркишдан қутилса бўлди. Камҳаракатлик инсон аъзоларининг функциясини ҳам ишдан чиқаради. Натижада... Холисага ўхшаб ҳар хил дори-дармондан мадад кутадиган бўлади. Бундай кишилардан ўз оиласи баҳра топмагандек, жамият ҳам манфаат кўрмайди. Нусратбек шаҳарда яшашни давом эттирса, ўзи ҳам шу аҳволга тушиб қолишини ҳис қилади. Шундан илмий текшириш институтининг қишлоқда жойлашган филиали директори Бўри Пайғамовнинг ишга таклифи унинг муддосининг рўёбга чиқишига асос бўлди. Агар китобхон мана шу ҳолатга, яъни Нусратбек оиласининг ички вазияти ва зиддияти тасвирига диққат билан назар ташласа, адиб унинг

заминига биз таъкидлагандек муҳим ғояни юклаганини сезиш кийин эмас.

Нусратбекнинг қишлоққа келиши воқеасидан китобхон дастлаб унинг бу ерда бажарадиган ишлари тасвирини кутади. Бироқ ёзувчининг нияти бошқа: яхши орзу билан амалга оширмоқчи бўлган ишларга тўсқинлик қилувчи кучларнинг асли қиёфасини очиш, кўрсатиш орқали жамоатчиликнинг диққатини унга қаратиш, яъни бугунги кунда авж олган ҳаётий конфликтни ифодалаш. Агар янада аниқроқ қилиб айтсак, жамиятимиз учун иллат бўлиб келаётган баъзи бир ҳолатларнинг – нопоклик, ўз мансаб курсисидан фойдаланиб, қўнгли истаган нарсани қилишга монелик қилувчи ҳалол кишиларга тазйик ўтказиш, ўз манфаати йўлида қилган ҳаракат туфайли умум манфаатига зарар етказишнинг илдизини очиб беришни мақсад қилган.

Бизга маълумки, ҳаётда ҳамма нарса нисбийлик билан ўлчанади, аниқланади. Масалан, том маънодаги гўзалликни белгилаш учун хунукликни кўриш лозим ёки унинг аксича, инсониймуносабатларнинг критерияси ҳам шукаби белгиланади. Мана шу критерияни бузишдан, менсимасликликдан жамиятимиз учун иллат бўлган ҳолатлар келиб чиқади. С. Нуров буни қиссада яхши ва ҳаётий инкишоф қилолган.

Нусратбекни қишлоққа келган куни Аҳмад тоға йўқлаб келади (аслида, у ўзининг чин тоғаси эмас, онасининг унга уруш йилларида қилган яхшилиги учун тоға бўлиб қолган). У ўзи олиб келган узум, помидор, қовунларни бераркан: “Саватни бўшатиб бер, яшиқни ҳам, керак. Юр, қишлоққа бормасанг, ошхонадан тамади қилиб келайлик. Ҳали қозон-товоғинг йўқ экан”, – дейди.

Нусратбек учун бу айтиш муддао эди... Уларни официант совук кутиб олади. Овқатни олдиларига тўқ этиб қўяди. Чунки уларнинг кийиниши содда, бунинг устига, чойчақа ундиришнинг манбаи бўлган ичимлик сўралмаганди. Аҳмад бригадир официантнинг жилпанглаб кутиб оладиган, маданий кийинган, серпул бойваччаларнинг чўнтагидаги жарак-жарак пулларнинг, улардан ундирган чойчақаси эвазига ўзини ҳам

маликадай юришининг манбаи Аҳмад бригадир кабиларнинг меҳнати, уларнинг етказган пахтаси эвазига эканлигини яхши билар эди. Шундан ҳам у мағрур ва ўктам. У ўзининг инсоний фазилатлари билан ҳам бундайлардан устун туради. У бировга ёрдам берар экан, ундан бирор нарса ундириш учун эмас, балки унга фойдаси текканидан хурсанд бўлганидан қилади. Агар китобхон мазкур ҳолатга назар солса, унда киши кўзига яққол ташланмайдиган, бироқ ҳар бир софдил кишини изтиробга солиб юрган ҳаётий конфликт акс эттирилганлигини сезиб олиш қийин эмас.

Биз қиссада яна бир зиёфат тасвирига дуч келамиз. Зиёфат Жасур Махмудович раис бўлган колхоз меҳмонхонасида бўлади. Бу ерда ҳамма нарса мўл, одамлар ҳам елиб-югуриб хизмат қилишади. Бир-бирини олқишлашади. Лекин бу гапларнинг туб заминидан носамимийлик борлиги, зиёфат ҳам мақсадни кўзлаб чақирилгани сезилиб туради. Раис Жасур Махмудович институт директори Пайғамов яхши уруғ ваъда қилишига қарамай, унга: “Дори пуркайдиган трактор билан бульдозерингиз бекор ётибди. Сизлар дори ишлатмайсизлар. Ўшани, бутунлай бўлмаса ҳам, фойдаланишга бериб турсангиз”, – дейди. Бунинг эвазига Пайғамов Нусратбекка қарашиб юбришни сўрайди. Адиб қахрамонларининг маънавий оламини мана шундай воқеликда, деталларда кўрсатади: “Раис зинадан кўтарилди-ю, орқасига ўгирилиб тўхтади. Унинг тор пешонаси тиришган, яқинда кулиб турган чеҳраси тундлашган эди. Қўлида кетмон, дарахтлар орасидан ҳаллослаб чиқиб келаётган оқ ятакли, бошига қийиқча танғиб олган, чўққисоқол, ориқ, дароз чолни кутди:

– Очинг! – деди у боғ ўртасидаги ялангликда, қуёш тигида қуриб, қизиб ётган чаноқ фавворага ишора қилиб. Раис чолнинг юзига қарамади, жавобини ҳам кутмади”. Мана раиснинг ўз аъзосига қилган муомаласи. У чолнинг қарилиги ҳурмати учун ҳам салом бермайди. Лекин иши тушадиган, мавқеи ўзи билан тенг одам – Бўри Пайғамов олдида икки букилади. Бундай тоифадаги одамларнинг жамиятда бўлиши ҳақиқий иллат ва зарарлидир, хўжаликни ҳар қанча кўтариб беришлариға

карамай. Чунки бундайлар ҳалолликнинг оёғига болта уришади, эзгулик йўлида парвоз қилувчиларнинг қанотини қирқади, киши эътиқодини ноҷасга қоради. Жавсур Маҳмудовичнинг кимлигини адибнинг ўзи бир олим тилидан жуда ўринли айтган. У бир механизаторнинг ихтироси эвазига фан номзоди бўлиб олган. “Диссертация шарафига берилган зиёфатда бир олим: “Ўх, Худойим, яна бир қана давлатнинг елинига ёпишиб олди-я!” – дейди. Мазкур тасвирдаги ҳолатлар бугунги ҳаёт, кунлик турмуш ўртасидаги конфликт кўринишидир. Ёзувчи бунни ишонарли ва таъсирчан инкишоф қилган.

Бўри Пайғамов образи талқинидан ҳам киши кўп нарсанинг огоҳи бўлади.

Тўғрироғи, ёзувчи Пайғамов образи орқали ҳозирги даврда авж олган муҳим ҳаётий конфликтни очиб беради. Бу ҳам бўлса шахсий манфаат билан умум манфаат ўртасидаги, яъни соф қалбли инсон билан мешчан тўқнашувини. “Худбин шахс образи адабиётда ниҳоятда умрбоқий. У худди Ўлмас Кошейга ўхшайди. Йўқ қилсанг, қайта тирилади. Асардан асарга ўтган сари унинг қиёфаси ўзгача тус олади. Омма олдида турли ниқобда пайдо бўлади” (Александр Панков. Вечное и злободненное. – М.: 1981. 189-бет). Пайғамов мана шу типдаги образ. У – кўпни кўрган, масъул вазифаларда ишлаган одам. Бир сўз билан айтсак, ҳаёт қозонида пишган шахс. Лекин бу хусусиятини халқ ва давлат манфаати йўлида хизмат қилдирмайди, яъни одамларнинг қобилиятига яраша иш билан таъминлашда намоён қилмайди, балки ўз манфаати йўлида фойдаланишда кўрсатади. У ўз манфаатига мос муҳит яратади. У Ашир ака каби ҳалол, ўз соҳасининг фидойиси, бу фидойилик умумхалқ манфаати билан бирлашиб кетган кишиларни ёқтирмайди. Чунки бундайлар унинг сирини фош қилиб қўйиши мумкин. Бундайлар бор жойда у эркин ҳаракат қилолмайди. Сабаби у ўзининг қобилияти чеграсини яхши билади. У ҳаётда илмдан кўра инсоннинг заиф томонини яхши ўрганган. Шу хусусияти билан у ҳаётда қоқилмай келади. У кишининг заиф томонини дарров пайқайди, бундан усталик билан фойдаланади. Унга истейодли одам керак, лекин Ашир акага ўхшаган – ўзининг

хакини бировга бермайдиган, жиндай эътибор эвазига ошига шерик қилдирмайдиган, ҳаёт кўрганлар эмас, аксинча, ҳаётда тажрибаси кам, ичидагини ҳам қимтиниб сиртига чиқара олмайдиган, аммо қўлидан иш келадиганлар керак. Албатта, бундайлар кўпроқ ёшлар бўлади. У шундай кишилар туфайли пединститутни сиртдан тугатганига қарамай, фан кандидати бўлган. Қараса, ҳозирги лавозими учун кандидатликнинг ўзи кифоя эмас. Уни фан доктори қилиб берадиган, яъни у учун ишлайдиган битта одам керак. Пайғамов Нусратбекни шундай одам деб билади. Шундан у ишга келиши билан Ашир акани пенсияга кузатиб, ўрнини Нусратбекка олиб беради. Унинг ҳолидан тез-тез хабар олиб туради. Бу ҳол ўз самарасини берди.

Пойтахтдаги нуфузли журналда ўзи билан Нусратбекнинг катта мақоласи босилиб чиқди. “Унда институт коллективи олиб бораётган тажрибалар ёритилган эди. Нусратбек бошлик лабораторияда амалга оширилган ва Ашир аканинг аширқония замбурғининг илмий ва амалий аҳамияти мақолани ушлаб турган “мих”лар – шулар эди”. Нусратбек ёзганида, Бўри ака билан билан ўқиб таҳрир қилганида ҳам Ашир аканинг исми-шарифи бор эди, журнал вариантида эса тушиб қолдирилганди. Нусратбек бундан бироз ранжийди, қалби озор топади. Лекин Пайғамовга қарши очиқ курашмайди. Бундай кураш қалбида кечади. “...помешчик билан камбағал деҳқон бир-бирига қарши бош кўтарса, бу ҳали том маънодаги адабий конфликт эмас. Ҳақиқий конфликт помещчик томонидан алданган деҳқон ўзини алданганига ақли етиб, кўзи очилса ва ўз кадр-киммати учун онгли курашганда юзага келади” (Бекер И. Р. О поэтическом мастерстве. “Вопросы литературы”. 1961. 1, 193-бет). Нусратбекнинг ҳам Пайғамовга қарши очиқ кураши унинг ярамас одамлигига ўз кузатишлари ҳамда бу кузатишларни қалб ҳукмига ҳавола этиб, унинг нидосини шуури орқали синтез ва анализ қилгандан кейин, шундай эканлигига тўла ишонч ҳосил қилгач туғилади, демак, ҳаётий конфликтга том маънодаги адабий конфликт айланади.

Ашир акага қилинган адолатсизлик, қиладиган ишининг

тайини йўқ-ку, лекин ишга “Волга” машинаси миниб келадиган бақалоқ ходимга ҳомийликдан Нусратбек учун жумбоққа айланган директорнинг кимлиги, яъни қандай одам эканлиги биров ойдинлашади. Пайғамов айёр эди.

Юқорида айтганимиздек, кишининг қалбидаги кечинмани дарров ўкиб олиш қобилияти бор эди. Адиб унинг бу хусусиятини, айниқса, карантин қилинган йўл тўсиғида турадиган чолнинг қандай эканлигини хатти-ҳаракатидан тўғри баҳолай олиш эпизодида жуда характерли инкишоф этолган. Мана шу истеъдод туфайли Нусратбекнинг руҳиятидаги ўзгаришни дарров англаб олади. Шундан унинг газак олиб кетмаслик йўлини қидиради. Қайнасаникига меҳмонга олиб боради, илмий экспедиция ҳақида гапириб, унинг ўзи ҳақида Нусратбек шуурида туғилган бир тўхтам фикрни тарқатиб юборади. Яъни унинг ҳамиша хузуллаб ётадиган бир хонали квартирасига директорлик лавозимию ва катта боши билан майда-чуйда нарсалар кўтариб келиб, меҳрини қозониб: “Бошлигининг бу одамгарчилиги Нусратбекнинг кўнглида унга нисбатан илиқ меҳр уйғотади. Хонасининг ғариблиги бу азиз меҳмон келганда, айниқса, сезилади”. Пайғамов эса бу билан ўз мақсадига эришди. Нусратбекнинг кўп йиллик кузатишлари қайд қилинган дафтарини олиб кетади. Пайғамов дафтарни бир сидра шундай варақлагандаёқ баҳосини билади: “Бу йигит бутун бошли бир институт қидираётган ипнинг учини бир ўзи топибди, аммо битириб қўйган бу ишининг маъносига етмаганга ўхшайди. Шу ипнинг учидан ушлаб, секин тортаверса, биз қидираётган муаммоларнинг ҳаммаси чиқаверади. Топган-у, ҳали ўзи ишонмай, юраги дов бермаётганга ўхшайди. Каловланиб юриши, паришонлиги – шундан. Бунинг ҳидини бирон жойда чиқармаганмикин?” Пайғамов ўзининг кўп тажрибадан ўтган кишини синаш усулини қўллаб, ҳидини чиқарган ёки чиқармаганлигини билиб олади: “Мен шундай нарсани қаердадир ўқигандайман?

– Йўғ-э! – Нусратбек соддалик билан ёрилди.

– Мумкин эмас! Бу менинг шахсий кузатувларим, ҳали хомроқ. Балки фикр айтарсиз...” Пайғамовга худди шу жавоб

керак эди. Демак, қўлёзма – шахсий кузатувларнинг маҳсули. У қўлёзмани ўз номидан нашриётга топшириб юборади. Энди унга Нусратбекнинг кераги йўқ. Қайтага бу ерда юрса, унга ҳалакит беради. Монографиянинг сири очилиб қолади. Ундан оладиганини олиб бўлди. У Нусратбекни ишдан ҳайдашнинг осон йўлини топади. Нусратбек таржиба ишлари олиб борган участкани раис Жасур Маҳмудов билан келишилган ҳолда дорилатиб юборади. Бу билан ёзувчи яна бир муҳим ҳаётий конфликтга киши диққатини қаратади.

Кўриб ўтганимиздек, Самар Нуров асаридаги конфликт ҳаётий заминга эга бўлиш билан бирга, у ижтимоий масалалар билан йўғрилган. У асар конфликтни заминига ҳаёт руҳини сингдиган.

Ҳаётимизда иллат саналган негатив ҳолатлар туфайли юзага келаётган конфликтлар ҳам бутун мураккаблиги билан бадий асарларларда ўз ифодасини топган. Маълумки, юқорида айтганимиздек, ҳар қандай конфликт инсон хатти-ҳаракати ва фаолияти билан боғлиқ. Тўғрироғи, шу асосда юзага келади. Кейинги пайтда юзага келган асарлардаги конфликт шу тариқади.

Бу Неъмат Ёқубовнинг “Ҳазина султони” қиссасида ҳам кўринади.

Асарнинг бош қаҳрамони – Иккинчи жаҳон уруши ногирони, Мехнат Қаҳрамони Исомиддин Арабов. Неъмат Ёқубов унинг фаолияти орқали юзага келган конфликт ва унинг ечимида кишига ибратли ҳамда инсон руҳида ўзгариш ясашга қобил муҳитни инкишоф қилади. Асарнинг дастлабки саҳифаларида Арабов кишида яхши таассурот қолдирмайди. Асар қаҳрамонларидан бири, яъни ҳаётда негатив ҳолатларнинг юзага келишига сабабчи бўладиган кишиларнинг маънавий қиёфасини ўзида ифодалаган образлардан бўлган Хосиятхоннинг таъбири билан айтганда, қўли “... худди рапида! Ўтакетган кўрс”. Унинг устига “...мансабини суистеъмол қилиб, бир гектар ерни ўзига томорқа қилиб олган. Иккинчиси, колхознинг ўн гектар боғини яксон этиб, ҳайдатиб юборган.

Қорабоев деган кимсага учминг сўмга ер сотган. Қачонлардир

қахрамонликни олиб, ўзининг соясида юрган одам”. Лекин ёзувчи унинг ўзини китобхонга рўпара қилганда, китобхон унга меҳр қўйиб қолади. Унга нисбатан бу меҳр унинг ташқи кўринишидан эмас, балки унинг калбидаги ботиний хислатларни хис қилишадир. Бу хислат ундаги қудратли инсоний инсоний иродани, идеалларини амалга ошириш борасида бурчига садоқат туйғуси билан бирлашиб кетганлигидир. Ёзувчи Арабовдаги бу юксак инсоний фазилатни шунчаки тилда айтмайди, балки амалда, яъни хатти-ҳаракатда кўрсатади.

Китобхон қисса саҳифасида биринчи Исомиддин Арабов шахсияти билан жамиятимиз ахлокига зид бўлган тўрачилик иллатига ботган, лавозимини сунистеъмол қилган шахс тимсоли бўлган райижроком раиси Ҳошимжон Колонов кабинетида танишади. Колонов уни Ҳосиятхоннинг ниятини амалга ошириш учун чақиртиради. Колонов унга бирин-кетин Ҳосиятхондан эшитган даъволарни тўкиб солади. Софқалб эгаси бўлган Исомиддин ака учун бу даъволар ҳақорат эди. Шундан у жим турмайди. Унга жавобан зарба беради:

“Ўртоқ Колонов, мен қирқ йилдан буён пахтазордаман. Кўп раҳбарларни—қирқ йил мобайнида йигирма учта райижрокомини кўрдим. Баъзи раҳбарлар колхозчининг, раиснинг уйига кириб, ҳол-аҳвол сўраб, қандай яшаяпсан, киминг бор, нима етмайди дерди. Отасига минг раҳмат ўшаларнинг! Кам бўлишмади.

Сиз бизникига борганмисиз, бирон колхозчининг уйига кириб кўрганмисиз?

Йўқ! Ҳа, бизларнинг томорқа бир гектарга яқин. Урушда ўлган укамнинг болалари, касалхонада ишлаётган синглимнинг оиласи, ўлган кампир, ўғлим ва ўзим – жами беш хонадон яшаяпмиз. Беш хонадоннинг ери қанча бўларди? Бир гектарга яқинлашса керак! Менинг нафсим курсин, томорқа экмай! Вақтида томорқамга бир неча бор пахта экканман!

Томорқа сотганмишман! Ўша Қорабоевни бу ерга бошлаб келаман. Хужжатлари идорада бор. Ер сўраб берган аризаси икки йил ётди. Правление мажлиси қарори билан унга жой ажратганмиз. Уни шу ерга чақирамиз. Тирик, ўлгани йўқ!..”

Ёзувчининг маҳорати шундаки, қахрамонлари ўртасидаги

зиддиятларга ҳаётийлик бағишлаш билан бирга, у бу конфликт орқали муҳим ҳаётий масалани кўтариб, уни мақсад сари йўналтиради. Агар Арабовнинг Колоновга берган жавобига диққат қилсак, бир нарсани дарров сезиб оламиз. У ҳам бўлса, жавоб фақат ўзининг айбсизлигини исботлашгина бўлмай, Колоновнинг қандай инсон эканлигини очиб беришга ҳам хизмат қилаётганини. Арабовнинг гапидан маълумки, Колонов – раҳбарликни идорада ўтириб буйруқ бериш, унинг натижасини эса коғозда битилган рақамларга қараб белгилаш деб биладиган, оддий халқдан ўзини айрича тутадиган одам. Бизга маълумки, бундай одамларга ҳақиқатни англатиш ниҳоятда қийин. Чунки улар ўз манфаати йўлида ҳақиқатдан кўз юмишади. Арабов Колоновнинг иш фаолиятида унинг бу хусусиятини кўп англаган. Шундан агар у ариза ёзмай райком секретарининг ишга чиқишини кутса ёки обком сектарига борса, ўз вазифасида қолишини қалбан ҳис қилишига қарамай, ишдан бўшаш ҳақида ариза ёзиб беради. Унинг бундай йўл тутишида катта ибратлилик бор. У ўзини эмас, халқни ўйлаб шундай йўл тутати. Колонов унга кўз тиккан экан, демак, унинг ҳеч бир ишини рўёбга чиқармайди. Бу ҳол, биринчи навбатда, колхозга, яъни халққа зарардир. Арабов эса бундай бўлишини истамайди. Обрў хусусида ўйлаб ҳам кўрмайди, чунки унинг учун обрў амал билан боглиқ нарса эмас, обрў – ҳалол ва виждонан қилинган меҳнатда. Меҳнат билан топилган обрў боқийдир. Қиссада бу ҳаётий ҳақиқат Арабов фаолияти орқали киши онгига сингдирилади.

Исомиддин Арабов тазйиқ остида ишдан кетишига қарамай, руҳан тушкунликка берилмайди, одамлар менга қандай муносабатда бўларкин деб ўйлаб ҳам кўрмайди. Сабаби бу жиҳатдан унинг кўнгли тўқ. У ўз раислик фаолиятида одамларга ола қараган эмас, ҳаммани бирдай кўрган. Ҳамманинг ҳолатини баробар чиқарган. Каттага ука, кичикка ота, ака бўлган. Қолаверса, раисликка Хосиятхон каби халқнинг хоҳишига қарши мажбуран сайланмаган, халқнинг ўзи шу вазифага лозим топган. Бу жиҳатдан унинг кўнгли тўқ бўлгани учун у уйига кўтаринки бир руҳда кириб келади. Онаси билан дардлашади,

неваралари билан ўйнашади, чақчаклашиб “ош ейилди. Чой ичилди. Қовун, анор сўйилди”. Унинг уйда бўлиши байрамга айланиб кетди. Бу одатдан ташқирадаги ҳол бўлгани учун хотини Турсуной:

– Идорага чиқмайсизми? – деб сўради. Улар ўртасида шундай суҳбат кечади:

– Чиқмайман. Умуман... бундан буён кам чиқсам керак...

– Нега ундай деяпсиз? Ҳозир чақириб қолишар...

– Қани, ўтир, – деди Исомиддин қаддини тиклаб хотинига ёнидан жой кўрсатаркан. – Нега ҳайрон бўляпсан... Раисликни топширдим...

Турсуной эрига қараб қолди. Кейин боши эгилди. “Наҳотки?” дея кўнглидан ўтказди.

– Шундай қилишга мажбур бўлдим. Сенга маъқулмасми?

– Нега маъқулмас экан. Менга соғ-саломат юрсангиз, бас. Бошқа нарсаси керак эмас. Уй-жой, рўзоримиз бут. Эрта-кеч идорада ўтириб, дала кезиб, бола-чақага қарамай қолдингиз”. Биз қиссадан бу каттароқ парчани бежиз келтирмадик. Мазкур парча ҳам катта бир ҳақиқатни очиб беришга хизмат қилади. Ҳаётдан бизга маълумки, аксарият амалдаги одамларнинг хотинлари тантиқ, амал қўлдан кетиб қолмаслиги учун эрларидан ҳам кўпроқ қайғурадиган бўлади. Меҳнатни эрлари қилади-ку, айшини улар суради. Арабов ҳам узоқ давр колхозга раис бўлган. Бунинг устига, Меҳнат Қаҳрамони. Лекин хотини Турсуной учун эса тақдирини дастлаб боғлаган кунлардаги биргаликда пахта териб юрган Исомиддин акаси. У – колхоз раисининг эмас, пахтакорнинг хотини. Унинг учун Исомиддин акаси раис бўлмаса-бўлмасин, лекин тани-жони соғ бўлсин. Биз ҳаётда ҳақли равишда ишдан олинганларига қарамай бир томонида ўзи, иккинчи томонида хотини волидол ичиб, юрагини чангаллаб, ранги ўчиб ётганлар мавжудлигини эслар, кўз олдимизга келтирар эканмиз, Турсунойнинг тутган ишида нақадар юксак инсонийлик борлигини қалбан туямиз. Том маънодаги инсон, ҳақиқий меҳнаткашгина шундай йўл тутди. Турсуной – ана шундай инсон. Демак, у – эзгулик тимсоли. У ёмонликка, адолатсизликка қарши мушт кўтариб,

бакириб-чакириб курашга киришмайди. Балки меҳнати, унинг натижаси билан бу негативликка зарба беради. Чунки у ҳаётда инсон қандай бўлиш кераклигини англаб олиш иқтидорига эга. Турсуноининг бу хусусияти унинг янги типдаги инсон-характер эканлигидан далолат беради. Янги характер, ўз навбатида, янги конфликтни туғдиради. Асардаги ботиний конфликт мана шу типдаги конфликтдир.

Бизга маълумки, ҳар бир кишининг ўз идеаллари йўлидаги орзуларининг амалга ошишида муҳит катта роль ўйнайди. Исомиддин ака бир умр далада, пахта қўйнида. Ўзига энг қийин ишни танлаб олади. Агар унинг хотини Турсуной опа ҳам руҳан унга мос бўлмаганда, у бундай ишларнинг уddасидан чиққа олмасди. Ёзувчи бу ҳаётий мантикқа тўғри эътибор берган. Турсуной опа Исомиддин акани фақат руҳан эмас, балки жисман ҳам қувватлайди. У ўзининг бу фидойилигини Исомиддин ака билан турмуш қурганлигининг эртаси куниёқ намоиш этади. Исомиддин ака унинг қўлини сўраб илтижо қилганда, розилик беришининг ўзида уларнинг бир-бирига руҳан яқинлиги англашилади. Чунки Фати ая ўғлини уйлантириш йўлида жуда кўп эшикни қокди. “Ўзини билгани ширин сўз билан кузатишар, билмагани бетофиқлик қилиб: “Уйлантириб нима қиласан ўзини эпламаган одам хотинни эплай оладими? Қизнинг ёнига қўшиб ким куёв боқишга зор,” – деб ҳайдаб солганлар ҳам бўлган эди.

Мана Исомиддин аканинг тўйнинг эртасидаги аҳволи: “Аёл Исомиддиннинг йўгон белига фартуқларни ихчам боғлаб қўйди. Йигит бир амаллаб ўқарикдан ўтиб олишни мўжалларди. Ариқ чуқур, лойли эди. Исомиддин қўлтиқтаёгини бирини ариқ лабига тираб, бинтли оёғини олдинга чўзиб, гавдасини эгиб, олға сакради. Қўлтиқтаёқнинг бири ариқ лабини ўпириб лойга ботди, иккинчиси қўлтиғидан тушди. Йигитнинг оғир гавдаси гўзалар ичига йиқилди. Бинтли ногирон оёқ бакувват гўза шохларига илиниб, лапанглаб қолди. Йигит “воҳ” деди-ю, жимиди. Ногирон оёққа ўралган бинтлар орасидан қон силкиб, гўза шохларига томди. Буни кўрган келинчак қўрқиб:

– Войдод, аяжон, нима қиламиз энди? – деди титраб.

– Сув бер, кизим, сув!

– Нимада олиб келай, идиш йўк!

– Кафтингда, оғзингда бўлса ҳам майли!

Аёл йигитнинг бошини шошилишч тиззасига олиб кулоқлари, бўйинларини силади:

– Оҳ, болам, жонингга жабр қилдинг! Турсуной кафтидаги сувни йигитнинг юзига сепди”. Мана шу аҳволда Исомиддин пахта теради, шу аҳволдаги одамга Турсуной суянчиқ бўлади. Ўз даврида фронтдан қайтган баъзи одамларнинг: “Мен кон тўкиб келганман”, – деб ҳаммага дағдага қилиб (афсуски, бундайлар кўпчилик бўлган), ўзларига ёкқан ишни беришни талаб қилганларини кўз олдимизга келтирар эканмиз, булардаги инсонийликнинг кадр-қиммати янада юксакроқ кўтарилади, шунингдек, давр зиддиятлари киши кўзига ёркинроқ ташланади.

Пахта териб кўрган одам унинг ниҳоятда машаққатли иш эканлигини яхши ҳис қилади. Протез оёқда пахта теришни бир тасаввур қилиб кўринг-чи?! Исомиддин ака ана шу аҳволда мавсум давомида кўп минг килограмм пахта теради, келаси йил кирдан 80 гектар ер очиб, пахта экади. Ўз пулига ҳўкиз сотиб олиб, томорқасида эмас, колхознинг ерида ишлатади. Аравага қўшиб гўнг ташийди, чўлтоқ оёқ билан гўза чопади. Гектаридан 70 центрдан ҳосил кўтаради. Бизда эл манфаати учун қилинган меҳнат ҳамиша муносиб тақдирланади. Арабовнинг кўксидаги олтин юлдуз мана шундай фидойи меҳнатлари учун берилган. Мана шундай пахтачиликнинг ривожига жуда катта меҳнати синган одамни Колонов министр қудасини орқа қилиб, тазйик билан ишдан бўшатиши унга нисбатан китобхоннинг нафратини кўзготади, шунингдек, ўйлантиради, ботинан Арабовни ҳимоя қилади. Оқибатда бундай негативликка қарши қалбида кураш туйғуси пайдо бўлади. Демак, киши муҳим ҳаётий конфликт билан тўқнашади, уни бартараб қилиш йўллари кидиради. Бу, албатта, қиссанинг муҳим фазилатидир.

Арабовнинг битта шарафли касби бор. Бу унинг учун ҳам амал, ҳам обрў, ҳам тирикчилик ва шуҳратдир. Бу пахтакорлик касбидир. Бу хусусида ўзи шундай дейди: “Пахтада юрсам, бас... бу касбни мендан ҳеч ким тортиб олмайди”. Арабов кексайганда ҳам ёшлик шижоати билан ишга киришади.

Янги ер очиб, бригада тузади. Хосиятхон ҳамиятига теккани учун, кадрили биладиган ҳалол одам – қўшни колхоз раиси Нишонбой олдига боради. Ундан кўриқ ер олиб ўзлаштиради. Қиссани ўқишда давом этар эканмиз, унинг ҳар бир саҳифасидан бир нарсани уқиб борамиз. Бу ҳам бўлса, пахтакор меҳнатининг канчалик огирлигини. У Ватан ва эл олдида берган ваъдасининг устидан чиқиш учун ғоятда муракб иш жараёнини, соати белгисиз меҳнатни бошидан кечиради. Неъмат Ёқубов бунӣ Арабов тимсолида ёрқин инкишоф қилиб беради. Унинг меҳнат фаолиятини, ҳосилдорлик йўлида чеккан заҳматларини, бу борадаги ишнинг кўзини билиши, тадбиркорлигини кўриб пахтакорнинг меҳнати яратувчилик, ихтирочилик хусусиятига эга деган хулосага келинади. Шунингдек, бу меҳнат ҳамма қилиб кетаберадиган меҳнат эмаслигини, яъни даладан чиқмай меҳнат қилабергани билан пахта етилиб қолмаслигини, унинг учун ернинг қалбини била билиш, унинг билан сўзлаша олиш ҳамда ҳавонинг авзоига қараб эртага нима ҳодиса рўй беришини олдиндан айта олиш қобилиятига эга бўлган кишигина бунинг уддасидан чиқиши мумкинлигини қалбан ҳис қиламиз. Агар мана шу ҳолатларга диққат қилинса, киши бир нарсани, яъни катта ҳаётӣй конфликт мавжудлигини сезиб олиши қийин эмас. Бу ҳам бўлса, меҳнатга нисбатан шароитнинг номуносиблиги оқибатида юзага келаётган конфликтни. Қисса мана шундай ҳаётӣй конфликтлар асосига қурилгани учун унинг аҳамияти каттадир.

Муроджон Мансуровнинг “Мангу жанг” романида конфликтнинг бошқа асарларда учрамаган шаклига дуч келамиз. Бу дегани ёзувчи янги бир конфликт яратибди деган гап эмас. Аслида, роман заминидаги конфликт ҳам кунлик ҳаётда, айниқса, кейинги йилларда авж олган ҳаётӣй зиддиятларнинг типик кўринишидир. Адиб ҳаётӣй конфликтни бадий конфликтга айлантирганда ўз услубий йўналишини намойиш қилган. Яъни асарини ҳаётӣй муҳит ва шароит, бевосита ҳамда билвосита таъсир орқали уйғонган виждон билан “уйқу”даги виждоннинг ўзаро тўқнашуви асосига қурган. Агар янада аниқлик киритсак, киши ўзи виждони олдида ўтмиши, фаолияти, бажарган иши

хусусида ҳисобот беради. Бу билан адиб конфликтдан икки мақсад йўлида фойдаланган. Биринчиси, ўз манфаати йўлига қаратилган сохта ташаббускорлик орқали лавозим ва обрўга эга бўлишнинг ниҳояси нима билан тугашининг инкишофига, иккинчиси, характерининг маънавий қиёфасининг чуқур очилишига. Мазкур усули билан Муроджон Мансуров бадиий адабиётда ёзувчи идеясини, унинг позициясини киши онгига сингдиришда конфликт катта роль ўйнашини исботлайди.

Романнинг бош қаҳрамони – ҳақиқат олдида жисми дош беролмай, тўшакка михланиб қолган Бурҳон тўқис. У ўзи бир пайт тан олмаган инсоний фазилатнинг – эл манфаати учун фидойилик, ҳалоллик, садоқатлилик, собитқадамликнинг яшовчанлиги, уни бугунги кун ёш авлоднинг маънавий оламида кўриши, бундай руҳдаги кишиларнинг номи ҳеч қачон одамлар қалбидан ўчмаслигини шуури-ла ҳис қилгач, ўзининг мудроқ виждони уйғониб, ўз қилмишларини тарозига солади. Бурҳон тўқис ўн бир йилдан бери “На ёнбошлайди, на тура олади, алмисокдан қолган сим каровотга михланиб, шифтга қадалиб ётгани-ётган. Ягона эрмаги – қафасдаги қушлару девордаги улутвор портрети”. Бироқ бу йиллар давомида унинг вужудидаги худбинлик касали виждонига бўй бермай, шуҳрат сари интилтиради. Ўзидаги бу хусусиятни у ҳатто райком секрати бўлиб ишлаётган ўғли Қудратга ҳам юқтирган. У ҳатто отасининг насихатига кўра сохтакорлик билан иш тутати. Бунини у виждонсизлик эмас, балки тадбиркорлик деб билади. Чунки отаси Бурҳон раис, мана шундай “тадбиркорлик” – ортиқча ерга экин экиб план тўлдириш, қилинмаган ишларни қоғозда қайд қилиш, қандай янгилик бўлса, эпласа-эпламаса, унга уриниш билан шуҳрат топган, районда илғор раис сифатида тилга олинган.

Роман заминидаги конфликт том маънодаги, ҳақиқий ҳаётбахш, ҳаёт мантиқи билан йўғрилган конфликтдир. Чунки Бурҳон тўқис ўз қилмишларини тарозуга солиб, уни инкор қилар экан, бу ҳол стихияли, жўн бир тарзда рўй бермайди, балки одамларнинг ҳаётга қараши, жамиятдаги ўзгаришни фикрий таҳлил қилгач, инсон моҳиятини шуури ила теран англаб етгач

рўй беради. Демак, у ўз тутган ишига онгли ёндашади. Шундан Бурҳон тўқиснинг хатти-ҳаракати ибратли ва таъсир омилига эгадир.

Романда воқелик етакчилик қилмайди, балки ёзувчи ниятини ўзида ифодалаган инсон фаолияти ва унинг хатти-ҳаракати етакчилик қилади. Неварасининг ниятини, яъни колхознинг буюртмаси бўлган шон-шухрат ҳиёбони олд сахнига қўйиладиган ёдгорлик дарагини эшитиб, ҳали худбинлик касалидан фориг бўлмаган Бурҳон тўқис ҳовлиқиб кетади. Унинг фикрича, бу ёдгорлик сўзсиз ўзига қўйлиши керак. Бирок унинг: “Кимга қўймоқчисизлар? Билса бўладими? – деган саволига неварасининг: “Сиз... уни танийсиз, опоқдада!” – дейиши қалбидаги худбинлик касалини жунбишга келтиради. Айниқса, Акбарга эканлигини билгач чидолмай қолади: “Келиб-келиб, ўша Акбарга ҳайкал қўйишмоқчимиз?! Бундан кўра, шу хабар билан келгандан кўра, уни тириклайин ёқиб юбориша қолмайдими? Бурҳон тўқис ўзининг бу борадаги орзусини райком секретари – ўғли Қудратга айтишдан тоймайди. Отасининг ниятини эшитган ўғил – юртнинг ишонган вакили эса эътироз билдириш, бу борада адолатли бўлиш ўрнига, ваъда беради. Халқ манфаатини эмас, балки ота манфаатини ўйлаб, икки колхознинг қўшилиши муносабати билан “Акбаробод” номини ўзгартиришга киришади. Мақсади кейинчалик отаси Бурҳон номини бериш эди. Бироқ ҳақиқий инсон – Зорин чол талаби туфайли ниятига етолмайди. Демак, эзгулик қабихлик устидан ғолиб келади. Роман мана шу тариқа кишини ўз воқеаси оламига тортади, унинг замирига сингдирилган концепцияни қалбига жо қилади.

Романнинг ҳар бир сюжет линиясида ёзувчи концепцияси ўз ифодасини топади. Воқеалар силсиласи орқали ота-бола ва бошқа шу типдаги одамлар ички олами билан танишган киши уларнинг хатти-ҳаракатини қалб призмасидан ўтказиб, шундай хулосага келади. Тўғрироғи, асар конфликтга сингдирилган нуктаи назар шунга ундайди. Бу хулоса шундай, яъни инсон вақти келиб, ўз хатти-ҳаракати, босиб ўтган ҳаёт йўли ҳақида виждони олдида ҳисобот беражagini, башарти бу хатти-

ҳаракатлар халқ манфаатига қаратилган бўлса, виждон азобига дучор бўлиши муқаррар. Адиб бу ҳаёт ҳақиқатини Бурҳон тўқис образи таҳлилидан келтириб чиқаради.

Ҳаётда ёмондан яхши кўп. Лекин ёмонлар қаерда бўлмасин, дарров уюшиб оладилар. Бирининг юрагига иккинчиси йўл топади. Окибатда жамиятда иллат саналган ҳолатлар яшовчанлик касб қилади. Иллатни ўзида ташувчи одамлар ниҳоятда устамон бўлишади. Қаерда қандай гапиришни, ўз ниятини қандай амалга оширишни яхши билишади. Чунки ўзларининг қандай одам эканликлари ўзларига аён. Буни жамоатчиликка сездирмасликка тиришади.

Қалби эзгулик билан йўғрилган кишилар эса бунинг акси. Улар қалбан пок бўлганликлари учун қаерда бўлмасин, бутун борлигини намоён қилишади. Фикрини қобикка ўраб ўтирмайдилар. Тўғридан-тўғри айтиб қўя қолишади. Уларнинг соддалиги ёмонларга қўл келади. Адиб асарида мана шу икки кутбдаги одамларнинг маънавий оламини бутун мураккаблиги билан очиб бериш орқали киши диққатини ҳаётий зиддатга қаратади.

Сўл кутбнинг типик вакили Бурҳон тўқисдир. У – ниҳоятда мураккаб одам. Ҳаётда ҳар қадамини эҳтиёт қилиб босади. Ҳар бир ҳаракатини халқ учун қилаётгандек таассурот қолдиришга интилади. Аслида, у ҳеч қачон одамларни ўйламайди, фақат ўзини ва амал курсини ўйлайди. Бу йўлда сотқинлик қилишдан ҳам тоймайди. У ўзидан кўра ҳар жиҳатдан устун бўлган, халқ ғамини еган дўсти, шўро раиси Қодирнинг ўлимига сабабчи бўлади. Кўчирмага бегуноҳ одамлар кириб қолганига эътироз билдириб, гапини ўтказолмаган Акбар полвон: “Ундай бўлса, менга руҳсат... Бошқа қатикқўлроқ актив топиб оларсизлар”, – деб шўро идорасидан чиқиб кетаётганда “тузилаётган қолхоз раислиги ўзимга қолди” деб астойдил суюнади. Чунки у Акбарнинг ўзига нисбатан тамом бошқача инсон эканлигини, унинг қони ўзиники билан ҳеч қачон қўшилмаслигини ботинан ҳис қилади. Унинг тутган йўли тўғри эканлигига ақли етса-да, унга қарши иш тутади. Сабаби шуки. Акбар бор жойда у эркин бўлолмайди. Адиб Бурҳон тўқиснинг мазкур хусусиятларини

сўзда гапирмайди, хатти-ҳаракатлари тасвирида кўрсатади. Бурҳон тўқис бир пайтлар анъана тусини олган бир хил қора бўёқда эмас, балки, образли қилиб айтсак, рангли бўёқда тасвирланган. Унинг айрим тутган ишларини кўриб, адолатпарвар одам, каттиққўллигини давр тақозо қилган дейиш мумкин. Романда у соябон аравада кетаётган бир пайтда йўлда учраган оқсоқ Робиянинг арзини тинглайди. У қизига севимли бригадири Аҳмадалининг кўз олайтирганини айтиб, ундан шикоят қилади. Бурҳон тўқиснинг: “А?! Ким дединг?! Қайси беномусни айтяпсан?” – деган хитобномасига “Ким бўларди, ўша ер юткур... яшамагур Аҳмадалининг-да!” – деган жавобини олгач. Олдинги шаштидан тушиб”, “Ярамас, яна шу қилиғини қилтими?.. Сен хафа бўлма, Роби. нима зарур бўлса, тўғри олдимга келавер, қайтарсам нима десанг де... У юзсизни эса... кўриб турасан, жазосини ўзим бераман! Шундай қолдирсам... Бурҳон отимни бошқа қўй!...” – дейди. Ҳақиқатан, Аҳмадалини ўша куннинг ўзида Яҳёга айттириб олиб келади. Нима бу халққа қайишиш, унинг дардига қулоқ осишми? Сиртдан қараганда шундай. Лекин масалага ботинан ёндашганда, бунинг акси эканлиги аён бўлади. Мазкур учрашувдан бир кун илгари Акбар ўша Аҳмадали бригадирнинг эри фронтда бўлган, бир этак бола билан қолган Рихси кеннойининг “Ҳой, мегажин! Чик бу ёққа!” – деган ҳақоратига ҳам бир сўз демасдан, этагига ёпишган болаларига қарата “Ҳозир, барака топкур, ҳозир, орқангиздан етиб бормасам айтинг. Манави жўжаларни тинчитай, жон амакиси”, – деб ялинишига қарамай, сочига чанг солиб, отига судратганига чидай олмай, Бурҳон олдига бир танобини тортиб қўйишни айтгани келганда, унинг гапига парво ҳам қилмаганди. Ҳамма бир тўғрам нонга зор пайтда, томоша учун ҳовуздаги балиқларга жиззали нон итқитиб ўтирганди. Мана бугун эса ўзгача муомала. У Робига қатъий қилиб жазо беришни айтар экан, аслида, унинг дардига қулоқ осгани учун эмас, балки Аҳмадалининг бу иши Акбарнинг қулоғига чалиниб қолишдан чўчиганидан ва шу баҳона Акбарни ўзига тобе қилиб олишни ўйлаганидандир. Чунки Аҳмадали Акбарнинг холаваччаси эканлигини билади. Агар оиласи билан кўчирма қилса, холаси Акбар олдига келишини, у

эса ўзидан илтимос қилишга мажбур бўлишини олдиндан унга маълум. Унинг шуури одамларга панд бериш борасида жуда тез ишлайди. У айтганча бўлади, лекин Акбар Ахмадалининг гуноҳини бутунлай кечишини сўрамайди, балки конун асосида жавобгарликка тортишини, у деб бутун оиланинг бадарга бўлиши ҳеч қандай қонунга тўғри келмаслигинини айтади. Мана Робининг гапига кулоқ солишнинг асл сабаби қаерда. Лекин Роби ундан миннатдор. Бу миннатдорлигини ҳаммага айтиб юради. Негаки Бурҳон тўқиснинг – пинҳоний ниятларидан у беҳабар. Бурҳон тўқис ечилиши қийин бўлган бир жумбок. Ёзувчи буни конфликтлар ечимида жуда ишонарли кўрсатади.

Ҳалол меҳнат эвазига Акбарнинг “колхозчиларнинг Бутуниттифоқ курултойида катнашиб, орден тақиб” келганини эшитиб, ичидан зил кетса-да, табриклагани боради. Сабаби зимдан унга қарши иш тутиб юрганини бошқалалар сезиши керак эмас, иккинчидан, ўзининг режасини амалга ошириш – қизиқ устида уни таклифига кўндириши лозим. Бурҳон бунга пайт пойлайди. Акбарнинг ҳозирги кайфиятини ички туйғу билан сезган Бурҳон унга қарата: “Дўстимсан-а? – деди лабларини чўччайтириб...

– Бўлмасам-чи, – деди унинг кўнгли учун Акбар ҳижолат аралаш илжайиб.

– Дўстим бўлсанг, менинг битта гапимга кирасан! Хўп, дейсан! Хоҳласанг, ўзимга паловот (ҳосилот) қилиб оламан! Хоҳласанг, партком қилиб кўяман!” Агар у таклифига рози бўлса, биринчидан, унинг ихтиёри ўзининг қўлида бўларди, иккинчидан, кейинги сайловдаёқ рўхатлардан тушириб қолдиради. Мана Бурҳоннинг кишиларга қиладиган яхшилигининг туб моҳияти. Лекин Бурҳон тўқиснинг мақсадли ҳаракатларини билмаган эл у ҳақида бошқача фикрда бўлиши аниқ. Шундан ҳам таклифини Навзандаги колхоз раислигидан тушган Аҳмадали акага бригадирликни ваъда қилгач, унинг олдида айтади. Чунки ундан яхшилик кўрган одам Акбар хусусидаги таклифини бошқаларга етказишини олдиндан билади.

Ҳа, Бурҳон тўқис эл ўртасида яхши ном олишга устаси

фаранг. Ахмадали бригадир бадном қилган кизни дўсти Қодир партизаннинг ўғли Пўлатга олиб беришга ҳаракат қилади. Тўйга ўзи бош қўшишга, ҳатто ҳозирча армияга бормай туриш ваъдасини ҳам беради. Унинг йигитнинг қалбида нима кечаётгани, боши ҳам бўлиши, ҳаёти изтиробда ўтиши билан иши йўқ. Икки оилага ҳомийлик қилди, деган гапни олса, бўлди. Бироқ бу режаси ҳам амалга ошмайди. Пўлатнинг қалбига кулоқ солган, мақсадли қилинган яхшиликдан юз ўгирадиган, софдил Акбар аралашуви билан бу нияти натижасиз тугайди. Яна эзгулик ғолиб келади.

Адиб Бурҳон тўқиснинг характеридаги ноинсоний, яъни жамиятимиз ахлоқига, унинг талабларига зид ҳолатларни очиб берар экан, унга ижтимоий мазмун беришга интилади. Колхоз идорасининг кўриниши қуйдагича: “Ярим йил ичида идоранинг шифтию деворлари ганчдан нақшланиб, таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган, айниқса, девордаги нақшлар кўзни қамаштирар эди...

У шу ёшга кириб одамнинг акси кўринадиган даражада силлиқ оро бериб ишланган бунақа стол-стулларни ҳеч ерда кўрмаган эди. Ҳар биттаси дид билан ишланганки, унинг олдида бу атроф усталари ип эша олмаслиги аниқ.

Тўрдаги катта столнинг оёқлари куббадор қилиб, ҳар куббасига биттадан шернинг боши ўйиб ишлаганига одам хайрон қолади. Бурҳон тўқиснинг ўзи ўтирган орқаси суянчиқли ҳашамдор стул худди тахтга ўхшайди. Бу стулнинг ён суянчиқлари ҳам боягидек куббали, раис гўё икки ёнидаги икки шернинг бошини силаётгандек ястаниб ўтирарди”. Бундай безашдан мақсад – эшикдан келган одамга улуғвор кўриниб, шошириб қўйиш. Адиб қаҳрамонлари фаолияти орқали туғилган конфликтда бугунги кун масалаларини кўтаради. Адиб мана шу тарика, яъни сўл қутбадаги образларнинг жамиятимиз идеалларига зид хусусиятларини очиш борасида, ўнг қутбадаги – бугунги кун кишисининг ҳақиқий сиймосини ўзида мужассамлаштирган кишиларнинг маънавий оламини ҳам очиб боради. Оқибатда иккала қутбадаги хусусиятлар, яъни жамоатчилик инкор қиладиган иллатлар, шунингдек, ибрат

оладиган фазилатлар қабариб кўринади. Яъни Бурҳон тўқис ва унинг хомийларидаги ноинсоний хусусиятлар намоён бўлган ерда, Акбардаги инсоний фазилатлар уни инкори сифатида ўз ифодасини топади ҳамда ҳақиқат тимсолини касб қилади.

Ҳаётда Бурҳон тўқисга ўхшаганлар якка фаолият кўрсатса, уларнинг сири тезда ошкор бўлади. Шундан улар, юқорида айтганимиздек, якка ҳаракат қилишмайди. Уюшиб олишади. Асарда бу ҳаётий ҳақиқат ўзининг тўғри ифодасини топган. Бурҳон тўқисни юқорида қўллаб турадигани бор. У райисполком раиси Ҳожибекдир. Бу шахс усталикда Бурҳон тўқисдан ўтиб тушади. Райкомда қандай масала кўринажак бўлса, Бурҳон тўқисга етказиб туради. У масалани биринчи бўлиб кўтариш билан катталар оғзига тушишга масалаҳат беради. Албатта, бекорга эмас. Адиб унинг риёкорлигини хатти-ҳаракатида, гапириш манерасида жуда усталик билан беради. У бирор нарса ундирмоқчи ёки бирор илтимоси бўлса, тўғридан-тўғри сўрамайди. Ўзини у кишига жуда яқин олиб, унга фойдаси тегадиган бирор янгилик айтади ёки ишидан бирор камчилик топади. У бу услубини жуда усталик билан ўз ўрнида қўллайди. Райкомда фронтга ғалла етказиб бериш учун қўшимча ер резервларини топиш зарурлигини ҳам биринчи Бурҳон тўқисга етказиши. Лекин Бурҳон бу сафар уддасидан чиқолмади. Бутун колхоз раисларини доғда қолдириб, Акбар янги ташаббус билан чиқди. Бурҳоннинг бедазорларни бузиб, унга ғалла экиш керак деган таклифи ўтмай қолди. Шундан Ҳожибеков унга янги бир қаллобликни ўргатади, яъни ҳеч кимга билдирмасдан, ерларга ортиқча экин экиб, планни ортиғи билан бажаришни. Бунинг эвазига ўзининг кичкина илтимоси бор. Ҳеч нарса қўлидан келмайдиган жиянини Аччидаги Акбар бошлиқ тракторчилар сафига қўшиб қўйишни. Бундан мақсад унга брон тўғирлаш. Бироқ Бурҳон тўқис бу сафар унинг илтимосини ўринлата олмайди. Акбар уни олиб қолмайди. Айниқса, Акмални ҳеч ҳижолат тортмай “Сиз кўркманг, тоғам ЭМТСнинг каттаси бор-ку, ўша одам билан гаплашиб қўйганлар. Кейинчалик қоғоз тўғирлаб беришармиш... Сизникидақа қоғоз-да”, – дейиши унинг ғазабини қўзғайди. “Йўқ, ука бунақаси кетмайди. Ўша

раис амакинг бекор айтибди. Аввал тоғангиз меникидақа хужжатни бир тўғирлаб берсинлар-да, кейин келасиз!” – деб жўнатиб юборади. Икки кутб ўртасидаги зиддият яна кучаяди. Ёзувчи мана шу тариқа асари заминига сингдирилган конфликтни кескинлаштириб боради. Бу кескинлашишда адабиётнинг вазифаси бўлган инсоншунослик масаласи ҳам чуқурлашади. Сўзи қайтган Бурҳон энди очикча ўч олишга интилади, пайт пойлайди. Тракторчи кизлардан бўлган Муборак тракторини бошқара олмай жарга тушириб юборганини эшитган Бурҳон хурсанд бўлиб кетади. Чунки ўч олишга имкон туғилганди. Мазкур воқеага бир кун ўтмасдан терговчи келади. Бу Бурҳоннинг иши эди. Чунки у район судьяси ва прокурори билан яхши муносабатда, тўғрироғи, уларга ўтказиб қўйган эди. Суд Тўлабоевга ўзининг дулдул отини инъом қилган бўлса, прокурор Имонбердиев устига тўн ёпган. Мана, ўрни келиб, бу қилган ишлари асқотди. Бир оғиз гапи билан терговчи келади. Ёзувчи мана шу тариқа воқеликка ҳаётий мантиқ бағишлайди. Бурҳон бу сафар ҳам мақсадига эриша олмайди. Акбарнинг иродасини бука олмайди, терговчи Омиловнинг сохта маълумот олишга интилиши барбод бўлади. Чунки ҳақиқат енгилмас кучдир. Бу воқеадан кейин Бурҳон риёкорлик пардасини кенгрок ёйди. Акбарни Ҳожибсковнинг ўзига рўпара қилишга, яъни қулаган тракторни унга кўрсатишга интилади. Яна мағбулият. Жамоатчилик олдида ўзигина эмас, суянган тоғи Ҳожибсков ҳам шарманда бўлади. Суянган тоғининг бир амаллаб кўнглини кўтариш керак. Шундай қилди: “...у шаккокнинг адабини ўзимиз берамиз, мана Яҳё бу ёғини боппайди”, – дейди. Бир одамнинг умри ҳисобига, иккинчи, ўзига фойдаси тегадиган одамнинг кўнглини кўтариш унинг учун ҳеч гап эмас. Яҳё югурдаги одамлари Акбар полвонни ҳалок қилишади. Акбар бу ўринда жонини саклаб қолса бўларди. Чунки у уруғлик буғдой ва қизларни қутқарган ҳисоб эди. “Арава шалдириб узоклашиб борар. Акбар полвон кизларни қутғазган ҳисоб эди. Энди ўзи булар билан пачакилашиб ўтирмай, ҳаю-ҳайт дея отига қамчи босиб жўнаб қолса ҳам бўларди-ю. Нимадир уни тутиб турар, чамаси, қочди деган исноддан ҳазар қиларди”. Ҳа, Акбар

полвон характери учун пусиб яшаш, ноҳақликни кўрганда индамай кетиш, ўрни келганда оғиз очмай, ўч учун қулай шароит пойлаш ётдир. Унинг дили билан тили бир. Дилида нима ўйласа, шуни тилига чиқаради. Бурҳон тўқис қанчалик амалга интилса, у шунчалик элга нафи тегишга ҳаракат қилади. Ташкилотчиликда, ҳаёт тенденциясини англашда, деҳқончилик сирларини билишда Бурҳондан устун бўлишга қарамай, у амалга, шуҳратга интилмайди. У шуҳрат амал билан эмас, балки меҳнат билан келишини теран англайди. Ҳақиқатан ҳам, ўз вақтида Бурҳон тўқис олмаган орденни у олди, у сайланмаган депутатликка у сайланди, у бўлмаган райком аъзолигига у бўлди. У жисман ҳалок бўлган бўлса-да, халқ манфаати йўлидаги фидойилиги учун номи абадийлашди. Ўлимидан сўнг колхоз унинг номи билан “Акбаробод” деб аталди. Чунки у ҳақиқат тимсолидир. Тўғри, тақлифни Бурҳон тўқис ўз одатича усталик билан тақлиф қилади, лекин у тақлиф қилмаганда бошқа бир одам, аниқроғи, райкомнинг биринчи секретари Мусамуҳамедов тақлиф қилиши мукаррар эди. Чунки асарнинг руҳидан бу нарса сезилиб туради. Бурҳоннинг кирдикорлари Акбар полвон ўлими муносабати билан ҳам тасодиф рўй бериб, яъни Яхё шериклари билан ертўла остида қолиб кетиб очилмай қолади. Бундан сўнг Бурҳон қаллобликни авж олдиради. Ортиқча ерга пахта экиб, юз центнерчилар сафига қўшилади, қаҳрамон бўлади. Лекин ҳаётда ҳамма нарсанинг ибтидоси ва ниҳояси бор. Бурҳон тўқиснинг қилмишлари ҳам ниҳоя топади. Квадрат-уялаб экишга ваъда бериб, бунда ҳам қаллоблик қилган раис, областдан келган вакилларга яхши кўриниш учун от ёли қилиб экилган пахтани арқон тортиб, ярим кечгача машъала ёқтириб, қирқтиради. Бироқ сир ошкора бўлади. Аҳмадали бригадир кўзбўямачиликни очиб ташлайди. Мана шундан бери Бурҳон тўқис тўшакка миҳланиб қолган. Ўн бир йилдан кейин ҳақиқатни тан олди. Невараси Жўра ишлаб келган ҳайкални рад этади.” Сендан илтимос, мени десанг, дўстларимнинг руҳи... шод бўлсин десанг... ўртадаги анави... қора отни... отлини олиб ташла, ҳайкалингдан арзимайди...” – дейди. Хўш! Кўриб ўтганмиздек, шунчалик ноҳақликлар, кўзбўямачиликлар қилган

одамнинг қалбида бундай ижобий ўзгариш юз беришига киши ишонадими? Ҳа, ёзувчи, буни кўриб ўтганимиздек, асардаги бош конфликтнинг ечими орқали асослай олган.

Бурҳон тўқис қалбида ўзгариш ясада омилкорлик ролини ўтаган нарса ҳаёт оқимидир. У бир жойда ётгани билан замон ўзгаришларидан тўла хабардордир. Ҳаёт ҳамиша адолатликларни, ҳалолларни, диёнатлиларни қўллаб-қувватлаган, қувватлаяпти. Бу кунда бу ҳол инсоний принцип ва бурчга айланган. Ўз вақтида Қодир ва Акбар полвонлар шу типдаги одамлар эди. Унинг болалари ҳам ёшлигидан оталари каби бўлиб ўсишди. Ҳатто Акбарнинг ўғли Кабир ҳали овози дўриламасдан ёш болаларнинг бошини бириктириб, халқнинг мулкани ўмарувчиларга қарши курашади. Улар ўмарган маҳсулотларни тортиб олиб, одамларга улашади. Ўзининг ўғли Қудрат-чи?! Худди ўзи каби бўлди. Ўзининг ёрдами билан амал курсисига ўтирди. Кўзбўямачилик билан обрў топди. Бу ишини ҳозир ҳам давом эттиряпти. Лекин унинг ўғли Жўра – бошқа олам. Бу нимадан?! Тарбиянинг маҳсули эмасми?! Эзгуликнинг ҳамиша ғолиблигидан, уни ҳеч қанақа устамонлик билан енгиб бўлмасликда эмасми? Ҳаётнинг оқими шундай бўлишликни тақозо қилишданмасми?! Ҳа, шундай. Романда бу ҳаётий ҳақиқат Бурҳон тўқис қалбига таъсир омилкорлиги сифатида тўғри берилган. Ҳаётда ҳам бундай омилкорлик самарасиз кечмайди, романда ҳам шундай. Шунингдек, Зорин образи ҳам Бурҳон қалбида ўзгариш ясада сезирали роль ўйнайди. Зорин – пенсионер. Шундай бўлса-да, элда обрўси катта. Ҳеч нарсадан ҳайиқмайди. Ундан ўтиб ўғли Қудрат ҳам ниятини амалга ошира олмайди, бир пайтлар ўзи ҳам шундай эди. Бу нимадан?! Ҳаётини фаолиятида ҳалолликни тамал тоши қилиб олганидан эмасми?! Акбар полвонни нима учун эга олмади?! Ҳақиқат, адолат, диёнат унинг шиори бўлгани учун эмасми?! Мана Бурҳоннинг қалбида ўзгариш ясаган омиллар. Сўзсиз бу омиллар бугунги кун одамлари ва келажак авлод учун ҳам таъсир омили, ҳаётда тўғри йўл топишда йўлчи юлдуз бўлиб қолаберади. Роман замирига сингдирилган концепция

киши қалбидан изсиз ўтиб кетмайди, сабоқ бўлади. Бу эса жамиятимизнинг маънавий ҳаёти такомили учун муҳимдир.

Хулоса қилиб айтсак, конфликт асар ғоясини, ёзувчи нуктаи назарини ифодалашда, қаҳрамоннинг маънавий қиёфасини белгилашда, шунингдек, ҳаёт ва турмуш масалаларини ечишда муҳим роль ўйнайди. Бадий конфликт асар мазмунини, моҳиятини қанчалик белгиласа, унинг шаклини ҳам шунчалик белгилайди. Демак, мазмун билан шаклнинг мутаносиблигини ҳам таъминлайди.

Конфликтнинг табиийлигига эътибор беришлик, ўз навбатида, ҳаётни ҳам ижтимоий, ҳам эстетик аспектда таҳлил қилмоқликдир. Иккинчи хил қилиб айтсак, ҳаётни бутун кўриниши ва мураккаблиги билан акс эттирмоқлик, шунингдек, ундаги долзарб масалаларга муаллиф нуктаи назарини сингдирмоқликдир.

Конфликтнинг моҳиятини англаб етмоқлик, унинг ҳаётидаги манбаининг моҳиятини тушуниб етмоқлик, яъни унинг келиб чиқиши ва туғилган масалаларни теран фалсафий нуктаи назардан таҳлил қилмоқликдир. Агар ёзувчи асари конфликтининг мантикий ва ҳаётий бўлишига ҳаракат қилар экан, биринчидан, у асари воқеаларини ҳаёт воқеалари билан чамбарчас боғлиқликда таҳлил қилган, иккинчидан, унинг бадий тузилишининг ўзига хослигини ҳам белгиллаган бўлади.

Конфликтнинг тури кўп. Чунки унинг манбаи ҳаёт зиддиятларидир. Маълумки, ҳаёт зиддиятларга тўла. Биз қўнлик ҳаётда оилавий, ишлаб чиқаришдаги, ахлокий, руҳий конфликтларга дуч келамиз, кейинги давр адабиётида бу конфликтлар ҳам ўзининг бадий инъиқосини топпати. Лекин ҳаётда яна бир конфликт борки, бу ҳар бир даврда ёзувчи концепциясини белгилашда асосий омилкорлик ролини ўтаган. Бу ҳам бўлса, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги конфликтдир. Бундай бўлиши бежиз эмас, чунки ҳаёт жабҳасида туғилган ҳар бир конфликтнинг замини худди мана шу нарсага бориб тақалади. Агар фикримизни янада умумлаштириб айтсак, адабиётнинг муҳим масалаларидан бири, бу бадий конфликт масаласидир. Унинг моҳиятига чуқур эътибор беришлик адабиётнинг ривожига йўл очмоқликдир.

Текшириш учун саволлар:

1. Конфликт нима учун сюжет чизигини ҳаракатга келтурувчи куч ҳисобланади?
2. Конфликт нима ва қандай юзага келади?
3. Янги характер билан янги конфликт қандай юзага келади?
4. Қандай конфликт том маънодаги конфликт ҳисобланади?
5. Нима учун инсон ҳақида сўз юритиш конфликт ҳақида сўз юритиш дейилади?
6. Ҳаётий зиддият қандай қилиб бадий зиддиятга айланади?
7. Қандай қилиб ботиний зиддиятда ижтимоий зиддият ўз ифодасини топади?
8. Қандай қилиб ботиний зиддият инсон табиатига таъсир килади?
9. Конфликт бадийликни юзага келтиришда қандай аҳамиятга эга?

Таянч тушунчалар:

1. Конфликт – характерлараро қарама-қаршилик, дунёқараш, кайфият ва ҳолатларнинг бир-бирларига зидлиги.
2. Коллизия – бадий асарда характерларнинг ўзаро қураши, шароит ва характерлар ўртасидаги тўқнашув. Эпик асарларда воқеалар билан ғоя бирлигининг асосини ташкил қилса, лирикада туйғулар, кечинмалар тўқнушувини таъминлайди.
3. Зиддият – бирига бири ҳилофлик, акслик: муросага келтириб бўлмайдиган қарама-қаршилик.

III. МАНЗУРЛИК (ОММАВИЙЛИК)

Режа:

1. Ижодкорнинг асаридан кўзда тутган мақсади ва орзуси.
2. Оммавийликка берилган таъриф ва унинг сакталиги.
3. Навоий асарлари оммавий эмас, балки манзурлиги.
4. Она тилида ижод қилишлик кўпчиликка манзур асарнинг юзага келишини белгилай олмаслиги.
5. Адибнинг яхши асар ёзишни орзу қилиши оммавий асар ёзиш дегани эмаслиги.
6. Ташвиқот ва тарғибот билан асарни оммалаштириб бўлмаслиги.
7. Бадиий асарни оммавий дейишликнинг ўзи мантиққа зидлиги.
8. Манзурликнинг моҳияти.

Адабиётлар:

1. Адабиёт назарияси. I-том. – Т.: “Фан” нашриёти, 1978 й.
2. И. Султонов. Адабиёт назарияси. – Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 2005 й.
3. Л. Тимофеев. Основы теории литературы. – М.: “Просвещение”, 1971 г.
4. Р. Уэллек, О. Уоррек. Теория литературы. – М.: “Прогресс”, 1979 г.
5. Аристотель. Поэтика. – Т.: “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 1980 й.
6. Ҳ. Умуров. Адабиёт назарияси. – Т.: 2002 й.
7. Қ. Йўлдошев. Ёниқ сўз. – Т.: “Янги аср авлоди” нашриёти, 2006 й.

Маълумки, ҳар қандай ижодкор ўз асарида тасвирлаган воқеликни, қаҳрамонлари, улар орқали илгари сурган концепцияси кенг оммага маъқул келишини, қалбига сингишини, ундан жой олишини, халққа кенг ёйилишини истайди. Шундай асар ёзишни орзу қилади. Бу борада Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовшундай дейди: “Шундай асар ёзсангки, китобхон уни ўқиганда ҳамма нарсани унутса, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса. Китобни ўқиб бўлган куни кечаси билан билан ухламай тўлғониб чиқса. Вақти келиб ўша китобни яна қўлига олганида қайтадан ҳаяжонга тушса... Орзуим – шу...” Демак, барча ижодкорлар асарни кенг оммага ёйилишини истайди.

Адабиётшуносликда бунга муяссар бўлишни оммавийлик деб аталади. Бу борада академик Иззат Султонов шундай дейди: “Адабиётнинг бу хусусиятини кўрсатувчи термин адабиётшуносликда ҳали йўқ. Биз адабиётнинг бу хусусиятини оммавийлик деб аташга қарор бердик.

Оммавийликка интилиш – адабиётнинг қадимдан тан олинган ва жуда муҳим вазифасидир. Бу вазифа адабиётни яратувчилик томонидан стихияли ёки онгли равишда адо этилиб келмоқда”. Бунга мисол қилиб XI асрда Юсуф Ҳос Ҳожиб томонидан яратилган “Қуталғу билиг” – “Саодатга йўлловчи билим” асарини келтиради. Ва ҳамма кишиларга фойдали асар ёзиш учун туркий тилда битганини таъкидлайди. Бундай ишни Аҳмад Югнакий ҳам назарда тутганлигини айтади. Бундан шундай хулоса чиқаради: “Адабиётнинг оммавий характери, яъни адабиёт асарларининг энг кенг аудиторияга мўлжаллаб ёзиш эҳтиёжи халқлар тарихида ажойиб бир ҳодисани – халқ тилида бадий адабиёт учун кураш ҳаракатини келтириб чиқаради”. Мазкур фикрининг исботига Дантенинг лотин тилида асар ёзишдан воз кечиб ўз халқи, яъни итальян тилида битганлигини мисол тариқасида келтиради. Ўз фикрини давом эттириб, бу ҳол Ўрта Осиё халқлари тарихида ҳам рўй берганини, яъни Югнакий, Рабғузий, Хоразмий, Хўжандий, Лутфий, Саккокий каби шоирлар туркий тилда поэтик асарлар яратишни бошлаб берганлигини, айниқса, Алишер Навоий ижодида янги, аввал сира қўрилмаган баланд босқичга кўтарилгани, бу ҳол буюк шоир ижодида рўй берганлигини

таъкидлайди. Ва оммавийлик ўзбек адабиёти тарихида ҳам стихиялигига эмас, балки онгли равишда рўй берган деб хулоса ясайди. Ўз хулосасининг тасдиғи учун Навоийнинг бу борада “Хамса”сида айтган фикрларини келтиради. Домла Навоий фикрига берилиб кетганиданми, ёки даврнинг қарашлари таъсириданми (албатта, шундай бўлса керак) бироз хушёрликни унутиб, қуйидаги мантиққа зид фикрни ҳам ёзиб юборади: “Навоий худди Пушкин каби ўз асарларининг келажак авлодлар томонидан ҳам қадрланишини ўз “Хамса”сида орзу қилади. Бу факт ҳам оммавийликка интилиш – классик адабиёт вакиллари фақат ўз замондошлари учунгина эмас, келажак авлодлар учун ҳам асар ёзиш вазифасига кўтарилганини кўрсатади” (Адабиёт назарияси. – Т., 1978 йил, 1-том, 65-бет).

Демак, Иззат Султоновнинг фикрича, ўз она тилида, кенг оммани кўзлаб ёзса, оммавий бўлади. Оммавийликнинг асосий хусусияти шундан иборат. Бу борада Хотам Умуров ўзининг “Адабиёт назарияси” дарслигида ёзади: “Биринчи “адабиёт” доимий оммавийликка суянади, ўз тасдиғини жамият фикридан олади”. Лекин бу фикрларга қўшилиб бўлмайди. Чунки фақат она тилида ижод қилиш билан одамлар қалбидан жой олиб, уларга манзур бўлиш қийин. Ҳаётнинг ўзида бунга мисоллар кўп. Масалан, Чингиз Айматов, Темур Пўлатлар рус тилида ижод қилишган. Шунга қарамай, уларнинг асарлари, фақат ўз халқининг эмас, балки жаҳон халқлари қалбидан жой олган. Бундай бўлишига уларнинг она тилида ёзиши эмас, балки маҳорати, яъни воқеа ва ҳодисани зоҳирий эмас, ичдан ёритиши, сюжет йўналиши ва қаҳрамонлари хатти-ҳаракати ижтимоий детерминизм қоидаларига амал қилган ҳолда белгиланиши, асарлари замирига умумбашарий масала ҳамда муаммонинг сингдирилиши, шунингдек, қаҳрамонлари миллий хусусиятларини, руҳиятини сақлаб қолишидадир.

Башарти, бадий асар барчага тушунадиган ва савиясига мослаб ёзилса, у ўзининг гўзаллигини, жозибадорлигини йўқотади. Чунки адабиётни англаш хос кишиларнинг ишидир. Бадий асардаги воқеаларнинг кизиқарлилиги эмас, балки унинг моҳиятини англаш, қаҳрамонлари тақдири, қисматидан маълум

хулоса ясаб, ўзини саодат йўлига бошлаши, одам ва оламнинг сир-асрорини англаши хос кишиларга хос хусусиятдир. Оддий омма адабиётнинг бу иктидорини ҳеч қачон идрок этмайди. Ҳатто ҳозирги кунда ҳам “Навоий” романи бу ёқда турсин, “Ўткан кунлар” романи ҳақидаги тушунчаси Қумушнинг фожиасига ачинишу унинг қотили Зайнабни қоралаш, деб биладиган одамларнинг сони жуда кўп. Ҳатто романни ўқимаган одамлар ҳам кўплаб топилади. Кўпчилик табиий фанлар одамлари, ҳатто бу соҳа олимлари ичида ҳам адабиётни енгил юмуш деб биладиганлари бисёр. Менга маҳрум истеъдодли адабиётшунос олим Таълат Солиҳов машҳур математик олим, академикнинг: “Таълатжон, сизларга маза-да, бош қотирмайсизлар, ҳамма ўқийдиган нарсани ўқийсизлар-да, гапириб берасизлар”, – деганини куйиниб гапирган.

Адибнинг яхши асар ёзишни орзу қилиши оммавий асар ёзиш дегани эмас. У одамларга мақбул бўладиган, ҳаётдаги муаммоларни ечишга кўмак берадиган, ҳаётга қарашларини ўзгартирадиган, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга соладиган, қаҳрамонлари яқин одамига айланадиган, улар ўз маконларини тарк этиб (яъни асардаги), одамлар орасидан жой олишини ўйлаган шахсларни юзага келтиришни орзу қилганидир. Бундай фазилатдан ҳоли бўлган асарни ҳар қанча оммалаштиришга уринилмасин, у оммалашмайди, халқ қалбидан жой олмайди. Бунга ҳаётда мисол кўп. Шўро даврида М. Горькийнинг “Она” романини оммалаштириш ва халқ онгига сингдириш учун бутун санъат олами, маориф, давлат аппарати, адабиётшунослик эса социалистик реализмнинг биринчи асари сифатида сонсиз китобларда, дарсликлардан тортиб, киноларда ҳам тарғиб қилинган. Социалистик мамлакатларнинг барча тилларига таржима қилинган. Шунга қарамай, халқнинг қалбидан жой ололмади. Бугунги кунда бу асарни ҳеч ким ўқимайди ва тилга ҳам олмайди.

Лекин Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик”, Шолоховнинг “Тинч оқар Дон” эпопеяси ўқияпти. Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо” романи ҳам назардан четда қолгани йўқ. Нимага шундай бўлди? Биринчидан, бу асарнинг мафкурлашгани, яъни унда яқка ҳоким мафкураси мавжуд тузумнинг ҳамма жабҳаси инкор

қилиниб, ўзига тўқ одамларнинг барчаси ёмон, инсофсиз деб қораланиб, меҳнаткаш халқ, ишчилар синфи яхши, ҳақиқатгўй деган фикрнинг илгари сурилиши. Иккинчидан, тасвирланган воқелик, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати, ҳаётни идрок этишда, дунёқарашда, гап-сўзида ҳаётгий мантикқа зидлик борлиги. Учинчидан, мақсадга фақат куч, зўрлик ва инқилоб йўли билан эришиш мумкин деган ғоянинг илгари сурилиши.

Бундай ҳолатни Ҳамзанинг “Бой ила хизматчи” драмасининг қайта ишланган вариантыда ҳам кўриш мумкин. Драмада дин аҳлининг ёппасига саводсиз қилиб кўрсатилиши, бойнинг яккаю ягона фарзанди иссиқ сувда пишиб ётганда, унга бепарво бўлиб, Жамилага ҳирс билан қараб, унга илтифот қилиши, Ғофир, Жамила монологи, Холматнинг Жамила хусусидаги гапи ҳаёт ва унинг мантиқига зиддир. Шундан у ҳар қанча оммалаштириш учун тарғиб ва ташвиқот қилинмасин, у оммалашмади, назардан қолди. Оммалаштиришга интилмаган “Майсаранинг иши” комедияси – ҳамон саҳнада. Чунки ундаги миллийлик, ҳаётгийлик, қаҳрамонлари хатти-ҳаракатидаги кулгининг манзурлиги комедиянинг умри узайишига имкон берган.

Қолаверса, Иззат Султон таъкидлагандек, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Навоий асарлари оддий оммани назарда тутиб ёзилмаган, балки хос кишилар, яъни дostonларида, шеърларида назарда тутган ғояни англайдиган, улар замиридаги моҳиятни идрок этишга қодир ва уларни бошқаларга етказиш икдидорига эга кишиларни назарда тутиб ёзилган. Адабиётни англаш оддий омманинг эмас, хос кишиларнинг ишидир. Адабиёт бундай кишиларни саодатга етаклайди, уларни комил қилади. Шундан бадий асарни оммавий дейишликнинг ўзи мантикқа зид. Масалан, Навоий шеърятга ҳеч қачон оммавий бўлмаган, ҳозир ҳам оммавий эмас. Чунки оддий омма буюқда турсин, адабиёт мутахассисларининг барчаси ҳам унинг шеърятининг мағзини чақа олади, дейишлик душвор. Чақа олганларни эса шеъри ўзига сеҳрлаб олади. Негаки у фикрлар умонидир. Шу нуктаи назардан “Адабиёт назарияси”сидаги оммавийлик атамасини оммавийлик деб эмас, балки манзурлик деб, унга қуйидагича таъриф берган маъқул. Яъни ҳар қандай миллатдаги, тоифадаги

одамни комиллик сари қадам ташлашга кўмак берадиган, жамият гараққийётига хизмат қилишга йўлантирган ҳаётбахш, умумбашарий ғоялар билан йўғрилганлиги, воқеалари ва қаҳрамонларининг ўйлари, хатти-ҳаракати, ҳис-туйғулари, эҳтирослари жозибали бўлиб, инсоний, табиий, ҳаётий бўлгани учун миллионлаб одам ва олам сирларини англаш учун кишиларга манзур бўлишлик. Манзурлик деганда шундай иктидорга эга асарни тушунмоқ лозим.

Текшириш учун саволлар:

1. Ижодкор ўз асаридан қандай мақсадни кўзда тутди ва орзу қилади?
2. Оммавийликка қандай таъриф берилган ва унинг сакталиги нимада?
3. Иавсий асарлари нима учун оммавий эмас ва унинг манзурлиги нимада кўринади?
4. Она тилида ёзилган асарнинг барчаси кўпчиликка манзур бўладими?
5. Адибларнинг яхши асар ёзишни орзу қилгани оммавий асар ёзиш деганими?
6. Ҳашвиқот ва тарғибот орқали асарни оммавий қилиш мумкинми?
7. Бадий асарни оммавий дейишлик нима учун мантиққа зид?
8. Бадий асарнинг манзурлиги нималарда кўринади?

Таянч тушунчалар:

1. Бадий асар мазмуни – асарда ифодаланган ҳаётий воқелик ва унинг мазмуни, ғояси.
2. Халқчилик – адабиётнинг жамият учун аҳамиятини ифодоловчи, халқнинг орзу-умидлар ва эътиқодини англатувчи эстетик тушунча.
3. Формализм – бадий асардаги ғоявий мазмунни инкор қилиб, унинг шаклигагина аҳамият берувчи оқим.

IV. АДАБИЙ ЭСТЕТИК КАТЕГОРИЯЛАР

1. Гўзаллик

Режа:

1. Гўзалликнинг вазифа-функцияси ва унинг имкониятлари.
2. Гўзаллик таркибида кўп нарсa ётиши.
3. Гўзалликка берилган таърифлар.
4. Гўзаллик моҳияти.
5. Гўзалликка бўлган қарашнинг даврдан-даврга ўтган сари ўзгариши.
6. Гўзаллик ҳамма даврда ҳам ижтимоий ҳодиса ҳисобланиши.
7. Олам ва инсоний ҳаракатлар замирида ётган моҳиятни идрок этишга имкон берадиган омиллар.
8. Гўзалликка нисбатан Чернишевскийнинг қарашы.
9. Санъат асарлари, яъни инсон томонидан яратилган нарсалар табиий нарсалардан гўзал эканлигининг сабаби.

Адабиётлар:

1. Аристотель. Поэтика. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 1980 й.
2. Тилаб Маҳмудов. Эстетик дид ҳақида. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1964 й.
3. Адабиёт назарияси. 2 томлик. – Т.: “Фан” нашриёти, 1979 – 1981 йиллар.
4. Иззат Султонов. Адабиёт назарияси. – Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 2005 й.
5. Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. – М., 1971 г.
6. Философия луғати. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1976 й.
7. Эстетик тарбия. – Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1984 й.

Гўзаллик асар бадиийлигини таъминлашда катта имкон

берадиган адабий категориядир. Чунки у вокеликни эстетик ўзлаштиради. Унда ижодкорнинг эстетик идеали ўз ифодасини топади. Таркибига жуда катта фалсафий, эстетик, адабий, ҳатто ижтимоий қарашларни камраб олади. Бу нарсани унга берилган таърифлардан англаш мумкин. Мутафаккирлар ва санъаткорлар гўзалликка ўз эътиборларини қаратишганларига уч минг йилдан ошган. Чунки гўзаллик инсонда шодлик, беғараз севги, озодлик, неқбинлик туйғусига ижодий иштиёқ уйғотиш қобилиятига эга. Бу нарсалар адабиётнинг олдида қўйган улўғ мақсад эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Ҳаётда кишини ўзига тортадиган, ижобий ҳис-туйғу уйғотадиган нарсани гўзал дейиш осон. Лекин нима учун шундай, нимаси гўзал эканини тушунтириб бериш, изоҳлаш қийиндир. Сабаб гўзаллик зоҳирий кўриниш билан белгиланмайди. Ботинида мукассам топган моҳият ила белгиланади. Буни англаш учун гўзалликка берилган таърифларга эътибор бериш лозим.

Афлотуннинг қараши бўйича жонли, ҳиссиётли, ўзгарувчан нарсалар оламидан ажралиб қолган абадий рух-ғоя гўзаллиқдир. У зужудга келмайди, балки у вақт ва макон ташқарисида амал қилади. Унинг моҳияти Оллоҳ иродасига боғлиқ.

Аристотел бўлса гўзалликни реал воқелик инъикоси сифатида талқин этади. У асосий диққатини мезон – ўлчовлик тушунчасига қаратиб, бу нафақат нарсалар ёки санъат асарлари, балки инсонга ҳам тааллуқлидир дейди. Шундай ҳодиса гўзалки, агар унинг мезон-ўлчовлари инсон имкониятлари ва улар қўламига мос келса. Аристотелнинг фикрича, гўзаллик заминида инсон ва нарсаларнинг бири-бирига мувофиқлиги, лойиқлиги, мослиги ётади. У ёзади:

“Гўзаллик ҳажм ва тартибдан, мунотазамликдан келиб чиқади, ҳаддан ташқари кичкина бўлган мавжудот гўзал эмас, чунки сезилар-сезилмас оз вақт ичида қараганда унинг барча хусусиятлари аралашиб кетади. Ҳаддан ташқари катта нарса ҳам гўзал эмас; кўрувчилар учун нарсанинг бутунлиги ва яхлитлиги йўқолади. Шундай қилиб, жонли ва жонсиз гўзал нарсалар бир қаранда сезиб олинадиган ҳажмга эга бўлиш керак, бас,

шундай экан, ривоятлар ҳам осон эсда қоладиган ҳажмга эга бўлиши лозим” (Аристотел. Поэтика. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1980. 118-бет). Унинг фикрича, гўзалликка нафақат табиат ҳодисалари, балки адолат, мардлик, саховат, донолик каби яхши инсоний хислат-фазилатлар ҳам киради.

Гегелнинг фикрига кўра, мукаммалик, туғма белгиларнинг тўла номоеън бўлиши гўзал. Яъни шундай инсон гўзалки, агар унда инсоний фазилатлар ва сифатлар мужассамлашган бўлса.

Агар жамият тарихига назар солинса, даврдан-даврга ўтган сари гўзаллик ҳақидаги, мукамал инсон ҳақидаги тасаввурлар, эстетик идеал тушунчаси ўзгариб борганлигини кўриш мумкин.

Қадимги юнонлар учун гўзаллиkning идеали жисмоний ва маънавий баркамол инсон ҳисобланган. Тана ва руҳнинг уйғунлиги ҳамма нарсадан кўпроқ қадрланган. Юнонистонда олимпия ўйинлари, шунчаки, спорт мусобақаси деб қаралмаган, балки у кишиларнинг жисмоний, маънавий фазилатларининг байрами – кўриги бўлган (масалан, кимки бировни жамиятга зид хатти-ҳаракатлар билан бадном қилган бўлса, бундай кишилар кўриқда қатнаштирилмаган). Адолат, мардлик, яхшилик, инсоннинг ҳам маънавий, ҳам эстетик фазили ҳисобланган.

Ўрта асрларда гўзаллик тўғрисидаги тасаввур кескин ўзгарди. Гўзаллик реал ҳаётда эмас, балки дунёдаги “илоҳий” оламда деб қаралди.

Уйғониш даврида қадимги юнонларнинг эстетик идеалига қайтилди. Ўша давр камолотли кишининг идеали эркин, гармоникривожланган “ҳеч қандай инсонийлик бегона бўлмаган” инсон эди. Инсонга, унинг чегарасиз имконияти, қобилиятига ва инсоннинг ердаги бахтли ҳаётига ишонч – Уйғониш даври (гуманизм, яъни инсонни севиш) дунёқарашининг ажралиб турган белгиси эди. Ғарбда – Шекспир, Леонардо да Винчи, Сервантес, Шарқда – Низомий, Руставели, Навоийлар реал ҳаёт ва инсон гўзаллигини эхтирос билан қуйладилар ва асарларида ибратли тимсоллар яратдилар. Табиатдаги, мавжуд дунёдаги ҳаёт гўзал ва ҳақиқийдир. Инсон унга муносиб бўлмоқ ва яшамоқ керак деган фикрни илгари сурдилар, бу ҳақида Алишер

Навоий: “Хуш дурур боғи коинот гули, Барчасидан яхшироқ хаёт гули”, – деди.

Ўзаллик ҳамма даврларда ҳам ижобий ҳодиса ҳисобланган ва шундай бўлиб қолади. Чунки у хаёт ва жамият, инсонларнинг ижобий белгиларини акс эттиради ва ифодалайди. Шунингдек, унинг моҳиятидаги фойдалилик, ибратлилик жиҳати ва хусусиятига катта эътибор берилган ҳамда диққат қаратилган. Албатта, бу борада ҳар бир халқнинг ижтимоий ҳаётида роль ўйнаган ҳодисалар катта ўрин тутган. Масалан, қадимги ҳинд эпосларида аёлларнинг гўзаллигини, хиромон юришларини филга қиёс қилишган. Бу ўринда ташки қиёфа эмас, уларнинг одамларга келтирган фойдаси ва ибратли хатти-ҳаракати инобатга олинган. Ҳақиқатан ҳам, филлар ҳинд халқлари ижимоий ва маиший ҳаётида катта роль ўйнагани ҳеч кимга сир эмас. Чунки филлар оғир юмушлари – ўрмондан қирқилган дарахтларни олиб чиқиш, манзилга етказиш, одамларни йиртқичларлардан ҳимоя қилиш, овдаги ва жангдаги хизматлари назарга олинган. Уларнинг хатти-ҳаракатидаги ҳолатларнинг кўп жиҳати ибратли. Улар ҳам оилани танлов асосида қуради. Нарӣ модасига “севги” изҳор қилади. Жавоб ҳам тезда бўлмайди. Ўз навбатида, мода ҳам синайди. Бу йўлда нар изтироб чекади. Кўнглини олиқдани чекинмайди. Кўз олдидаги узун чизиклар изтиробдан тўккан кўз ёшларининг изи дейишади. Мода синовидан ўтиб, унга мойиллик билдиргандан сўнг, тўдадан ажраб, гўё “асал ойи”ни бошидан кечиришади. Бу қуриладиган оила умр бўйи давом этади. Бир-бирига бўлган садоқат ҳам ниҳоятда ибратлидир. Боласига бўлган ғамхўрлик, оила ҳимоясидаги жасорат ва ўлганда бошқа филлар кўмагида устига тупроқ тортиш ҳаракатлари уларни бир қадар инсонийлаштиради. Ҳиндлар филларни гўзал жонивор деб билиб, аёлларни унга қиёс қилганда уларнинг шу хусусиятини назарга олганлари аниқ.

Инсоннинг моддий эҳтиёжини таъминлашга имкон берадиган фаолияти ва ижтимоий ҳаётини белгилашга имкон берган ҳолатлар, воқеа-ҳодисалар инсоний ҳаракатлар замирида ётган моҳиятни идрок этишни таъминлаши, – бор ҳақиқат. Бу борада Чернишевский шундай ёзади: Оддий халқнинг “яхши

турмуш”, “кўнгилдагидек турмуш” дегани тўйиб овқат ейиш, яхши уйда туриш, тўйиб ухлаш деганидир; лекин шу билан бирга, деҳқоннинг “турмуш” деган тушунчасида ҳамма вақт иш тушунчаси ҳам бўлади; ишламасдан яшаш мумкин эмас; ишламасдан яшашнинг ҳузури ҳам бўлмайди. Ёш деҳқон ёки қишлоқ қизи ҳолдан тоядиган даражага етказмай, тўйиб ишлаб, тўкис турмуш кечирса, бунинг оқибати шу бўладики, ўзи тўлган ойдек, юзлари анордек бўлади – авом халқ тушунчасидаги гўзалликнинг биринчи шарти шудир. Қишлоқ қизи кўп ишлаб ва шу туфайли бақувват ва жуссаси келишган бўлиб, тўйимли овқат еса, ўзи ҳам тўла бўлади – бу ҳам чиройли қишлоқ қизининг зарур шартидир; юқори табақадаги “нозик” танноз хонимлар қишлоқликларга жуда ҳам “ёқимсиз” бўлиб кўринади, ҳатто уни бадбашараларга чиқариб қўядилар, чунки қишлоқликлар озғинлик бирон касал ёки ғам-ғусса натижаси деб қарашга ўрганиб қолганлар. Лекин ишласанг, ёғ босмайди; қишлоқ қизи тўла бўлса, демак касалнинг бир туридир, “касалмандлик” аломатидир. Шунинг учун ҳам халқ жуда семизликни нуқсон деб ҳисоблайди; чиройли қишлоқ қизининг қўл ва оёқлари кичик бўлиши мумкин эмас, чунки у кўп иш қилади, бизнинг қўшиқларимизда мана шу гўзаллик воситалари тилга ҳам олинмайди. Хуллас, халқ ашулаларида чиройлик қиз таърифидagi ҳар бир гўзаллик аломати ҳамиша ҳеч ҳаддан ошмай ва астойдил ишлаб тўқ турмуш кечириш натижаси бўлган кишининг соғломлигини ва организмдаги кучларнинг бир-бирига монандлигини кўрсатувчи далилдир. Юқори табақадаги чиройли хонимнинг йўли бутунлай бошқа; унинг аждодлари қўлини ишга урмай яшаб келган; ишламай турмуш кечиргандан қўл ва оёқларига қуйилиб турадиган қон оз бўлади; ҳар бир янги авлоднинг қўл ва оёқ мускуллари, суяклари ингичка тортиб боради; мана шуларнинг ҳаммаси муқаррар оқибати шу бўладики, қўл ва оёқлар кичкина бўлиб қолади, бу – фақат жамиятнинг юқори табақаларига хос турмуш – жисмоний иш қилмай кечирладиган турмуш аломатидир; агар юқори табақадан бўлган хотиннинг қўл ва оёқлари катта бўлса, бу унинг жуссаси хунуклигининг аломати ёки қадимги

яхши хонадонлардан тарқалмаганлиги аломатидир. Яна шу сабабларга кўра юқори табақадан бўлган хотиннинг кулоқлари ҳам бежирим бўлиши керак... Лекин касалмандлик, заифлик, ланжлик, толиқишлар ҳеч иш қилмай айш-ишратда яшаш натижаси бўлганлигидан, улар буларни ҳам гўзаллик фазилати деб биладилар” (Н. Г. Чернишевский. Танланган адабий-танқидий мақолалар. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1956. 402 – 403-бетлар).

Демак, гўзаллик ижтимоий ҳаётга ва инсонлар ҳаётида ўйнаган фойдали хусусиятига кўра турлича талқин қилинади. Масалан, Ғафур Ғулом ўз вақтида гўзалликни меҳнатда кўрган. “Гўзаллик нимада...” шеърида шундай талқин қилади:

“Гўзаллик кизларда,
у қора кўзларда,
соз каби сўзларда”
деган янглишар.
Гўзаллик бир гулдир,
муддати фаслдир,

яшамоқ аслдир,
сиз, биз бор, у яшар.
Гўзаллик – ишлашиш,
манглайни терлатиш,
гўзалдир унган иш,
мақтанса ярашар!

Мустақилликдан сўнг мазкур фикр инкор қилинди. Яъни тоталитар тузум инсонни фақат меҳнатга даъват этади, инсоннинг ўзи эмас, меҳнати биринчи ўринда туради. Оғир меҳнатдан аёллар соғлиги билан хусн-тароватидан ҳам айрилди, деб меҳнатга нохушлик билан қаралди. Бу фикрда жон бўлишига қарамай, меҳнатнинг яратувчилик хусусиятини инкор қилиб бўлмайди. Бунинг учун ҳаётга назар ташлаш кифоя. Ҳаёт, табиат гўзал, лекин инсон кўли билан яратилган нарса ундан ҳам гўзалдир. Чунки унда ижодкорнинг фалсафаси, инсоннинг шуурига шуур қўшадиган комилликка, олам ва одам моҳиятини англашга имкон берадиган ғоя-фикр мужассам. Бу борада фалсафа фанлари доктори Эркин Умаров шундай дейди: “Табиатга, инсонга, инсоний муносабатларга кўпинча биз санъатнинг буюк ижодкорлари кўзи билан қарашга ўрганиб қолганмиз. Бизни ҳайратга соладиган ажойиб табиат ҳодисалари беихтиёр: “Қандай гўзал, худди Ўрол Тансиқбоевдагидек-а! (Левитандагидек, Рембрандагидек, Гойадагидек ва ҳ. к.)»,

– деб қичқириб юборамиз. Бундай ҳайратли ҳолатга келиш тасодифий эмас. Чунки Таненкбоев, Левитан, Рембрант, Гойя ва бошқалар ўзлари яшаб, ийиксиз эгган табиатни, унинг бағридаги одамлар ва ҳайвонларни умумлаштирилган ҳолда рамзий шакллардаги объектив гўзалликларини очиб намойиш қилганлар ва уларни идрок этишлари билан боғлиқ бўлган кўпчиликка ҳос кечинмаларни ифода этганлар” (Э. Умаров. Эстетика. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1995. – 111 – 112-бетлар. Ғафур Ғулом дунёда гўзал нарсани инсон меҳнатининг самараси дейиши тўғрисида. Бунинг филология фалари доктори, профессор Нўмон Раҳимжонов жуда тўғри қайд қилган:

“Ғафур Ғулом ҳаёт ва меҳнат гўзаллигини инсоннинг яратувчанлик фаолияти билан омухта кўради. Шу маънода, ҳаёт ва меҳнат гўзаллигини улуғлаш, инсон меҳнатининг моҳияти, маънавий-психологик омилларининг тараннум этиши шоирнинг илк ижодидан эътиборан сўнгги сатригача бош ғоявий-эстетик принциплари бўлиб қолди. Меҳнатни улуғлаш орқали шоир инсоннинг гўзаллик яратишдек улуғвор фаолиятини улуғлайди; инсон кўли билан бунёд этилган гўзалликларни тараннум этади...Шоирнинг поэтик талқинига кўра, ҳаёт гўзаллиги – бу мангулик кипригига қўнган лаҳзаларнинг оний жилвалари эмас, у мангуликнинг катъий тасдиғи, муҳридри” (Нўмон Раҳимжонов. Фалсафий лирика. Манба: Ғафур Ғуломнинг бадий олами. – Т.: “Фан” нашриёти, 1984. 141-бет).

Ҳамма чиройли нарсалар, агар у ички мазмунга эга бўлмаса, гўзал бўлмайди. Ҳазрат Навоий бежизга: “Ойнаси бор кишининг бари Искандар эмас, чехраси кулган гўзалнинг бари дилбар эмас”, – деб айтмаган. Демак, чехраси мафтункор инсоннинг барини ҳам дилбар шахс деб ҳисоблаб бўлмайди. Дилбарликда ички мазмун, яъни яхши аъмоллар, ахлоқ, эзгулик тажалли топади. Жаволҳарлал Неру “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” асарида бежизга Бобур ва унинг набираси Акбар ҳақида: “Бобур дилбар шахс, Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган. У санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди.

Унинг набираси Акбар яна дилбарроқ бўлиб, кўп яхши

фазилятларга эга бўлган. Сарларда сифатида у Ҳиндистоннинг кенг территориясини ўзига бўйсундирган, лекин у бу ютуқларидан ҳам катгароқ галабани қўлга киритишни, яъни одамларнинг аклини ва қалбини забт қилишни ўйлар эди...” демаган эди. Бобурийлар даври Ҳиндистоннинг турли мамлакатлар билан, чунинчи, Ўрта Осиё ва Россия билан савдо ҳамда дипломатия инилари ҳам ривожланганлиги ҳақиқатдир. Улар дилбар шахс дейишганда шу яхши аъмоллари назарга олингани шубҳасиздир.

Федор Достоевский “Телба” романининг бош қаҳрамони князь Минский тилидан “Дунёни гўзаллик асрайди”, деганда унинг замиридаги инсон қалбига татенар қиладиган эзулиқни, маънавиятини назарда тутган. Гўзаллик шафқатсиз қалбни ҳам юмшатишни, ёвузликнинг олдини олишни хусусиятини Одил Ёшубов “Улугбек хазинаси” романида ниҳоятда классик намунада ярата олган ва бадиий тасвирлаган. Маълумки, романда Қашқир образи бор. У – ниҳоятда фосих, ҳар қандай ёмонликдан қайтмайдиган, бир неча қотилликка қўн урган одам. Шундай шахс Хуршидабону гўзаллиги, дилбарлигидан ёмон инъятдан қайтади. Хуршидабону Қаландар Қарнокий билан қочгандан кейин у қидирувда эди. Бу ҳақида ёзувчи ёзади: “Қашқир қорабайирнинг тизгинидан ушлаб, боқиб чиқиб кетаётганда, болохонада турган жойида кўриб олган тўғрироғи, олис-олисларга тикилиб турган бу париварат кўринди-ю, йўқ бўлди, гўё шарпа сезган оҳдек қочди. Лекин пушти ранг шпак кўйлак кийиб, юзига зар сочилган ҳарир дурра ташлаб олган бу нозанин бу ерларга шунчалик ёт ва шунчалик гўзал эдики...”

Амирдан қолмай деб, саман йўрғасини тинимсиз камчилаб бораётган Қашқир... ҳамон ногаҳон кўзи тушган болохонадаги санам тўғрисида ўйлайди. Унинг кўз олдидан хануз бир кўриниб қойиб бўлган нозанин кетмас, пазарида бир лаҳзагина намоян бўлганда, бу кенг жаҳон чарақлаб кетаётгандай туюларди. У эндигина бу мислсиз гўзални деб, Қаландар Қарнокийнинг тарки дунё бўлганини ҳам, амир Иброҳимбекнинг ўғли қатл қилинганини ҳам, Мирзо Абуллатиф, ҳатто Султон Жондорнинг

Ўзи ҳам шунчалар доғда юрганига – ҳаммасига тушунди. Лекин у ҳозир офтоб янглиғ кўзни қамаштириб бу маънос санам тўғрисида эмас, кўпроқ амир Султон Жондор тўғрисида ўйларди. Олдинда очоптириб кетаётган амирнинг ўтовдай чўнг гавдасига тикилиб бораркан, Қашқир унга бу хушхабарни айтмаганини эслаб суюнади. Табиатидаги фосиклик Қашқирни бу хилқатни қўлга тушириб, бирор нарсага эга бўлишга ундайди. Лекин ҳар сафар бунга қарор қилганда, Хуршидабонунинг маъсум, гўзал сиймоси кўз олдига келач, қалби юмшайди, аҳдидан қайтади: “Қашқир бир ўйида амирни тўғри Хуршидабону яшириниб ётган жойга бошлаб боргиси келди-ю... ўзини тийди. Агар бону ётган жойни айтса, бу ҳирсли кўтос уни ҳозирок бу хатарли юмушга ундашдан тоймайди”.

“Амирим, дарбадарликдан қутулган куни беш-ўн нафар навкар берасиз, топиб келаман. Ҳозир ул малакни кидирмоқдан фойда йўқ”. Бу гўзалликнинг қудратидир. Бадий образ яратганда табиат тасвирини мақсадга йўлантирганда ижодкор бунга эътибор берса, асарнинг бадийлигини кўп жиҳатдан таъминлаган бўлади. Гўзаллик категориясининг бадий ижоддаги ўрни шундандир.

Текшириш учун саволлар:

1. Гўзалликнинг вазифаси ва унинг имконияти нималардан иборат?
2. Гўзалликнинг таркибида қандай масалалар ётади?
3. Гўзалликка қандай таърифлар берилган?
4. Гўзалликнинг моҳияти нимадан иборат?
5. Гўзалликка бўлган қараш даврдан-даврга ўтганда қандай ўзгарган ва нимага?
6. Нима учун гўзаллик ҳамма даврда ҳам ижтимоий ҳодиса ҳисобланади?
7. Қандай омиллар олам ва инсоний ҳаракатлар замирида ётган моҳиятни идрок этишга имкон беради?
8. Чернишевскийнинг гўзалликка қараши қандай?
9. Нима учун санъат асари табиий гўзалликдан устун?

Таянч тушунчалар:

1. Бадийлик – ижодкор томонидан теран ҳис этилган воқеликнинг образлар воситасида такомилига етказилган тарзда акс эттирилиши.

2. Идеал – энг юксак ва олижаноб мақсад, энг юксак орзу ҳамда тилак, ғоя.

4. Категория – моддий дунё ҳодисаларининг умумий хусусияти ва алоқаларини ифодаловчи; нарса турларини ёки уларнинг белгиларини билдирувчи; бир хил нарса, ходиса, шахслар тури, туркуми, гуруҳининг, даражаси.

2. Фожиавийлик

Режа:

1. Фожиавийликнинг бадий ижод билан боғлиқлиги.
2. Барча инсон ҳалокати фожаи ҳисобланмаслиги.
3. Айрим инсонларнинг ўлими кишини ҳаяжонга солиши.
4. Катарсис ҳодисасининг моҳияти.
5. Фожиавийлик замирида ётган эзгулик унсурлари.
6. Фожиавийликнинг ижтимоийлиги.
7. Мутелик руҳияти фожийлик эканлиги.
8. Инсоний фожианинг турли асосларда юзага келиши.

Адабиётлар:

1. Аристотель. Поэтика. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 1980 й.
2. Узоқ Жўрақулов Худудсиз жилва. – Т.: “Фан” нашриёти, 2006 й.
3. Ҳакимжон Каримов. Ўткир Ҳошимов. – Т.: “Янги аср авлоди” нашриёти, 2001 й.
4. Ҳакимжон Каримов. Ўзбек романларининг тараққиёт тамойиллари. – Т.: А. Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008 й.
6. Эркин Умаров. Эстетика. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1995 й.
7. Эстетик тарбия. – Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1984 й.
8. Матёқуб Қўшжонов, Сувон Мели. Абдулла Орипов. – Т.: “Маънавият” нашриёти, 2000 й.

Фожиавийлик бадий ижод билан чамбарчас боғлиқ. Чунки асарнинг объекти одам ва оламнинг бир-бирига уйғунлигини кўрсатиш борасида инсоннинг фаолияти, унинг қалб дунёсини очиб бериш орқали дунё масалаларини ва одам моҳиятини англатиш бўлса, буни инсон фожиасиз асло тасаввур қилиб бўлмайди. Фожиавийликни кўпинча инсон ўлими билан

боғлашади. Тўғри, ўлим – катта фожиа. Лекин унга тафаккур назаридан ёндашганда барча ўлимни ҳам фожиа ҳисоблаб бўлмайди. Чунки айрим одамларнинг ўлиmidан ачиниш ўрнига, коникиш хисси ҳосил бўлади. Айримларнинг ўлиmidан киши даҳшатга тушади, жуда қаттиқ изтироб чекади, ботинида ўзгариш рўй беради.

Қалби бўм-бўш бўлиб, ҳаётдаги эзгулик нури сўнггандай, яхшилик йўли бекилгандай ҳис қилади. Бирок ёмғирдан сўнг майсалар кўкаргандай, қалбида эзгулик куртаклари уна бошлайди. яшашга иштиёқ ортади, ўз фаолиятини фақат яхши аъмолларга қаратишга интилади. Бу – унинг ботинида катарсис ҳодисаси юз беришидан. Масалан, буни бир умр халқи манфаати, одамлар бахти йўлида фаолият кўрсатган, шу йўлда курашган, ижод қилган одамнинг ўлими юзага келтиради. Аристотелнинг фикрича, катарсис, яъни покланиш “Идрок этилган ҳодиса инсонни ҳаёт қонунлари устида жиддий ўйлайшга мажбур этиб, унга воқелик ҳодисаларининг теран илдизларини очиб бериш... поэзия (бадий асар маъносида) инсон туйғуларини ва гуноҳларини поклайди, яъни инсоннинг руҳий ҳолатига ҳузурбахш таъсир қилади ва теран ижтимоий аҳамият касб этади” (Аристотель. Поэтика. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт. 1980. – 99 – 100-бетлар).

Масалан, ҳаётдаги реал шахслар – Жалолиддин Мангуберди, Темур Малик, Улугбек, Гавҳаршодбегим, Мансур Ҳаллоҷ, Машраб, Нодирабегимларнинг ўлими ҳақиқий фожиадир. Уларнинг тақдирлари бизни ларзага солади. Чунки уларнинг жасорати, букилмас иродаси, ҳар қандай азоб-уқубатни бошдан кечишларига қарамай, адолатли ишнинг ғалабаси учун ҳатто шахсий ҳаётларини ҳам қурбон қилишга тайёрлиги биз учун қадрли ва “инсонни ҳаёт қонунлари устида жиддий ўйлашга мажбур” қилади. Уларнинг тақдири фожиавий, чунки бу шахслар, яъни тарих жафокашларининг азоб ва ўлимлари умумбашарий, аҳамиятга эга, чунки уларнинг фаолияти “хусусий” ҳаёт доирасидан чиқиб, умумбашарий тус олган. Демак, инсоннинг ўлими ёки изтироби олижаноблик йўлида кечишига боғлиқ бўлса, фожиавийлик тусини олади.

Бундай ҳолат бадий асарда ҳам ўз ифодасини топган. “Ўткан кунлар” романида ўлим ҳолати мажуд. Ҳомид, Содик, Муталнинг ўлими кишида ачиниш уйғотмайди, балки қониқиш ҳосил қилади, ҳатто мамнунликни юзага келтиради. Чунки улар ўзларининг хунук ҳаракатлари – бировнинг бахтига чанг солишлари, гўзалликдан баҳра олиш ўрнига, уни поймол қилишга уринишлари, яхшиликдан эмас, ёмонликдан суюнишлари, мияларида фақат шу нарса чарх уриши китобхонларни нафратлантиради. Шундан уларнинг ўлими “қилмишига яраша бўлди”, деган таскинликни юзага келтиради.

Маълумки, романда яна бир ўлим воқеаси бор. Бу – Кумуш фожиаси. Бу – ҳақиқий фожа. У ўзининг латофати, ўзида ўзбек аёлининг бутун фазилати – ҳаёси, ҳар қандай, ҳатто тўқим фаҳм эркакка ҳам ўз юриш-туриши, гап-сўзи, назоқати, ғамзаси билан гўзалликдан завқ олишни англата олиши, ўзини қадрлай олиши билан одамлар қалбини забт этгани ила ўз макони, яъни роман саҳифаларини тарк этиб, кенг ҳаётдан – жонли одамлар орасидан жой олгани учун яқин кишисига айланган. Шундан унинг ўлими кишиларни қаттиқ қайғуга солади, йиғлатади. Оқибатда ҳар бир ўқиган кишининг қалби покланади, ботинига эзгулик нури кириб келади. Бу нарса 80 йилдан ортиқ даврдан бери давом этиб келяпти, яна давом этиши муқаррар. Кумушбибига аталиб қанча-қанча шеърлар, марсиялар ёзилди ва ёзилажак. Шулардан биттаси Муҳаммад Юсуф қаламига мансубдир:

Марғилон хавоси элитди андак,
Маънос кўчалардан юрдим довдираб.
Ҳозир Кумуш чиқиб қоладигандек,
Ҳар эшикка боқдим кўзим жовдираб.
Чикса, Биби дердим,
Шеърга ёр бўлдим,
У бир юҳо янглиғ домига тортар.
Шухрат йўлиққанда, дўстга асир бўлдим,
Қалбимни ёлғизлик азоби ўртар...

Шоир худди ҳаётдаги яқин одамани йўқотгандай надомат чекади, қалби ўртайди. Ваҳоланки, Кумушбиби – бор-йўғи тўқима бадий тимсол. Нимага у кишини шунчалик изтиробга

солади, куйинтиради? Бунга сабаб унинг фожиаси замирида ётган эзгулик унсурлари, киши қалбига таъсир қиладиган туйғулар ёзувчи томонидан жонли ифодаланишидир.

“Қутлуғ кон” романида ҳам ўлим билан боғлиқ инсоний фожийлик воқеаси бор. Яъни Салимбойвачча, Йўлчи, Гулнор ўлими. Салимбойвачча ўлими ўзининг инсонийликка тескари хатти-ҳаракати, қилмишлари учун ачиниш эмас, адолатнинг тантанаси сифатида қониқиш ҳосил қилса, Йўлчи, Гулнор ўлими кишини изтиробга солади. Бунга сабаб уларнинг юксак инсоний туйғуларга эгаллиги, ибратли ахлоққа эга шахслар эканлигидир. Йўлчининг ўлимига ачиниш ҳисси шўролар даврида кўпчилик томонидан таъкидлангандек, инқилоб йўлида ҳалок бўлганидан эмас, унинг хатти-ҳаракати кишини ўзига жалб этади ва қалбини ром қилади. Йўлчи ўта ахлоқли одам, ўзганинг шаънини ҳурмат қилади. Бун ёрқин англаш учун Нури билан бўлган ҳолатини эслаш кифоя. У Гулнор билан ёлғиз бир хужрада икки кун қолиб кетганида унга қўлини ҳам текизмайди. Демак, муҳаббатнинг моҳиятини қалбан ҳис қилади. Бунга унинг ўта ғурурли, ориятли, ўзгаларнинг қисмати, фожиасини теран туюши, енгиллаштиришга интилишини қўшсак, янада бўй кўрсатади.

Умуман олганда, фожиавийлик замиридаги эзгулик моҳиятига кўра ижтимоийдир. Лекин уни яхшилик ва адолат йўлидаги ўлим билан чеклаб қўйиш ҳам тўғри эмас. Ҳаётда шундай воқеа-ҳодисалар мавжудки, улар ўлимдан кўра ижтимоийроқ ва таъсирчандир. Буларга Иккинчи жаҳон уруши даври ва тузум ҳамда ижтимоий муҳит юзага келтирган жафо ила изтиробларни мисол келтириш мумкин. Бу ҳам бадий асарларда ўзифодасини топган ва ижтимоийлик касб этган. Бунга Ўткир Ҳошимовнинг “Икки эшик орасида” романини кўрсатиш мумкин. Роман воқеаларида эликка яқин киши иштирок этади. Улар воқеаларда қай даражада иштирок этишларидан қатъий назар, ўзларининг фожиавий кечмиши билан кишининг ёдида қолади ва изтиробга солади. Уларнинг ҳар бири-бутун бир олам. Лекин бирортасига тақдир қулиб боқмаган. Ваҳоланки, уларнинг барчаси бахтли бўлишга тўла ҳақлидир. Нега шундай? Романда бунга тўла жавоб берилади. Инсонлар тақдиридаги

фожеа ҳолатининг юзага келишининг биринчи сабабчиси -- уруш. Роман қаҳрамонларининг қисматидан яна бир умумий фалсафий фикр келиб чиқади. Бу ҳам бўлса, Гафур Гулом айтганидек, инсон ҳаминанча ҳам ўз тақдирини ўзи яратолмаслиги, унинг юзага келиши тарихий шароит ва муҳитга боғлиқлиги, инсонни ҳар қандай шароитда инсон бўлиб қолиши ўз қўлида эканлиги. Фожиявийлик фақат шахсларни эмас, бутун даврни ҳам ифодалиши мумкин.

Маълумки, романда Ориф Оқсоқолнинг келини Зухра йўқолиб қолади. Тракторнинг дала ўртасида қолдириб, ўзи гойиб бўлади. Башоратлар трактор юриб кетаётганда, уйқусираб йиқилиб тушган бўлса-я, деган ҳаёлга боришиб, шудгорни тити-питисини чиқаришади. Ёрдамчиам йўқ, кўкдаям, ердаям. Ҳамма ҳар хил ҳаёлга борди. Оқсоқол болаеси йўқлиги учун унга бошқача меҳр билан қарарди. У келинига қуйинишидан қорайиб кетди. Ниҳоят, ўзи топишиб келади. Қозим деган урушдан келган йигит билан қочиб кетган экан. Оломон Оқсоқолнинг номуси учун жунбўшга келади. Адиб бу ҳақида шундай ўзади:

“Йўқ, уни Оқсоқол сўймайди. Оломоннинг ўзи тошбўрон қилиб ўлдирарди! Уруш бошига солган жудониклар ҳаққи, қон ютиб юрганлар ҳаққи, номус ҳаққи, жанида жон фидо қилганларининг руҳи ноки ҳаққи ҳозир тошбўрон қилади! Оломон орасидан аниққандай аёл қулоқни тешиб юборгудек чиқарди: “Ур, оломон! Ўзбекчиликка доғ туширган чўкани ўлдир!” Оломон кўзғолганда, Оқсоқолнинг ҳокимона “Бас” деган овози гўмбурлади. Аскар йигит билан келиннинг олдига чорлаб, иккисининг мақсадини билгач, домлани чақиртириб никоҳ ўқитади. Ер титраб келини Зухрани қарғаётган хотини Холпош аяга қарата қўйидаги теган фалсафий фикрни айтади: “Қўй, хотин, ёмон ният қилма, – деди Холпош холанинг оппоқ сочлари ёйилган пешонасини силаб. – Қўй, онаси, буям болангда! Буниям бахтини ўйлашни керак-да, хотин. Сен билан мак эртага бормизми-йўқми... Ана, домла айтди. Эри ўлган хотин олти ойдан кейин боши очик бўларкан. Зухра бир ярим йилдан бери бева-ку, онаси”.

Умар закунчи бўлса шу вазиятдан ҳам ўз манфаати йўлида

фойдаланишга интилади. Ўзини Оқсоқолнинг ҳамиятига тегиб, кинояга ундайди. Бу билан ўзининг сўзини қайтаришга қодир да Нўғойкўрсон кишиёғининг суянган кишисичи даф қилмокчи бўлади. Асаблари тараплаган Оқсоқолга қарата зақунчи шундай дейди: “Бунақа шармандаликка сиз чидасангиз, биз шундай олмаймиз!” Ҳовли тўла оломонга ўғирилиб эса: “Ўрток колхозчилар! Шу кунгача колхозимизда бунақа незаконий иш бўлганмиди?” Лекин оломон индамайди. У мақсадига эришиш учун яна бир уринади: “Белида белбоғи бор одам шундок тешидга чидаса, майли, биз нима дердик?”. Бу гап ўз ишни қилди. Оқсоқол бирдан жунбоншга келди. Чунки унинг эл-юрт ўртасида айиб юрадиган гапини юзига солган эди. Оқсоқол шахд билан чидасан эди, кўлида белга арақлади. Уй ичкарисидан дод-фарёд кўтарилди. Хусан дума, жогини Холпош Оқсоқолнинг болта тўғийи кўлига ёлиниди. Уни бир силташга иккаласи ҳам учиб кетибди. Ҳотима синглиси Зухранинг бошига бориб қарғай ботилади. Оқсоқол икки қадам зақунчи томон қадам ташлади. Лекин тунечанимади. Оқсоқол бирдан ўзига келиб, Думага афанди домлабни тилиб келишини буюрди. Чунки у Зақунчи қарашидан унинг мақсадини англаган, унинг устидан қулаётганини сезган эди. Шундай вазиятда ҳам ўзини кўлга ола билиши ва онгини адолатли ҳамда тўғри чора топишга йўлантириш доноликниг белгисидир. Бунинг ҳақиқатоканлиги айтган гапидир: “Халойиқ! – Ориф оқсоқол оломонга юзланди. – Зухрани келиниммас, кизим дегандим. Афсус, Худо уни боладан сикди, Агар ақалли битта боласи бўлганида, битта невара туғиб берганда мана шу кизимини учун ўз қўлим билан чоғиб ташлардим. Неварамни тирик етим қилганидан кўра, ўлик етим қилиб, ўзим боқардим. Нораэта болани ҳаром онанинг қўлига бериб қўймасдим... Шекиримга берган туёқни Зокиримдан аяди. Давлат билан фарзанднинг эрга-кечи йўқ. Болам тирик бўлганида, Зухра кўчқордек ўғил туғиб берса, ажабмасди. Уруш бўлмаганда, балки шу бугун невара тўйи қилармидим... – Оқсоқол энтикиб қолди. Юзини четга бурди. Кўзи намланди-ю, аммо йиғламади. Ҳаво етмаётгандек беш-олти марта чуқур-чуқур нафас олди-да, давом этди...

– Нима қилай, пешонамга сиғмаган экан. Зухраям ўзимнинг фарзандим. Йўлига тўғанок бўлсам, гуноҳга ботаман. У кутилмаганда икки букилиб, одамларга таъзим қилди. Қўлидаги болта тараклаб ерга тушди. – Мени маломат қилма, халойиқ! – деди илтижоли оҳангда. – Ҳозир манави айтди, – деди тирсаги билан Закунчига имо қилиб. – Белинга белбоғинг йўқ, – деди. Майли, ҳар кимнинг гуноҳ – савоби ўзига. Белимда белбоғим борми, йўқми, унисини эл-юрт билади. Аммо лекин бошқа иложим йўқ. – У соқоли титраганча домлага буюрди. – Бошла!”

Оқсоқолнинг мазкур гапида давр фожиаси ҳам, Зухра килмишининг туб асоси ҳам ўз ифодасини топган.

Инсоннинг ўз қиёфасига эга бўлмаслиги, ўз ҳақ-хуқукларини химоя қилмаслиги, ўта мутелиги ҳам унинг фожиасидир. Умар закунчи райкомга ёқиш учун элнинг оғзидаги луқмасини ҳам тортиб ола бошлайди. Буғдой ўрилиб, йиғиштирилиб олинган дала бир сидра машоқ қилдирилади. Ҳайдашдан олдин буғдойга иккинчи марта машоққа туширилади. Иккинчи машоқ – болалар зиммасида. Бу машоқнинг яримиси колхозга, яримиси ўзига. Лекин закунчи шу ўринда ҳам ноинсофлик қилади. Болаларга машоқни ерга тўқдиради-да, учдан бирдан ҳам камини қайтиб беради. Комил табибнинг ўғли Олимжон ўз ҳақини талаб қилгани закунчига ёқмайди. “Ярми керакми сенга! – деб этиги қўнжидан пичоғини олиб, Олимжоннинг қопини бурдалаб ташлайди. Олимжоннинг алам билан:

“Қопимни нима қилдинг. Нима қилдинг!» – деганига пичоғи билан янтоқларни тагидан кесиб, у билан Олимжонни савалайди. Унинг орқаси қора қонга бўялади. Ўртага тушган Робияни ҳам: “Қоч, душманнинг итваччаси!” – деб янтоқ билан юзига туширади. Бу воқеани эшитган Ориф оқсоқол икки фарзандидан жудо бўлишлик, келини Зухранинг қилмишини кўтара олмаган хотини Холпош аянинг ўлимидан сўнг анча муқиллаб қолганига қарамай, бирдан қадди тетикланади. Чунки у ноҳақликка, адолатсизликка, зулмга чидай олмайди. Бу борада романда Робия тилидан шундай хикоя қилинади: “Қачонгача зулм қилади бу? Совет ҳокимияти борми-йўқми,

ўзи? Сельсоветга чиқиш керак! – деди бобом. – Танобини тортиб қўймаса, қутуриб кетди бу Зақунчи! – Ёшинг етмишга қиряпти-ю, товукча ақлинг йўқ! – Оқсоқол баттар хуноб бўлди. – Қўлидан нима келарди ўша хезимчалиш Эргашни! Зақунчини кўрганлар эридан кўрккан хотиндек типирчиллаб қолади-ку? Йўқ, райкомга бораман! Ўртоқ Абдурахмоновага йўлиқаман! Уям кулоқ солмаса, каттасига бораман! – Робия! Ол давог-каламингни. Ёз, қизим! Оқсоқол менга айтиб, ариза ёздирди. Иккала ўртоқ қоғозни олиб Комил табибникига кетишди. Аммо ярим кечада иккаласиям қовок тумшугини осилтириб қайтиб келишди”. Чунки Комил табиб зақунчидан кўрканидан қўл қўймаганди. Албатта бу унинг фожиасидир.

Буҳолнингилдизичуқурдир. Чунки у ҳаётда адолатсизликнинг зўравонликнинг юзага келишига ва барқарорлашишига олиб келади. Инсоннинг мутелик руҳиятига мубтало бўлишлиги унинг катта фожиасидир.

Романда қатор аёллар образи ўрин олган. Булар, Робия, Қора амма, Башорат, Холпош, Лазокат аялар, Фотима ва Зухра келинлар, Раъно, Парча образларидир. Уларнинг ҳар бирининг фожиавий ҳолати замирида катта ижтимоий, фалсафий масала ётади.

Қора амма ва Робия образлари алоҳида ажраб туради. Улар доим маҳзун юришади. Бу маҳзунлик турмуш қийинчилгидан, ҳаётнинг оғирлигидан эмас, энг яқин одами – бири ўғли, бири севганидан жудо бўлганидан. Улар кўп жихатдан бир-бирига ўхшайди. Қора амма муаллимнинг қизини ўз фарзандидек ўстиради, ўғли Кимсан урушдан унга қўнгли борлигини ёзганда ҳам қувониб, ҳам андиша қилиб унаштиради. Кимсан урушдан қайтмагач, ўз укаси Шомуродга қон-қон йиғлаб узатади. Робия ҳам ўзини оёққа турғазган одамнинг раъини қайтара олмай, ичдан қон-қон йиғлаб рози бўлади ва Шомуроднинг ўғли Музаффарга туққан онадан ортиқ оналик қилади. Бу иккала аёлнинг, умуман, романдаги аёлларнинг тортган изтироблари, яъни фожиалари кишининг қалбига қаттиқ таъсир қилади, ҳаяжонга солади ва катарсис ҳодисасини юзага келтиради. Романнинг бу инсоний фожиаларга тўла саҳифалари инсониятнинг урушга нисбатан

нафратини ошириш билан бир қаторда, тинч ҳаёт моҳиятини теран англатади.

Инсоний фожиа турли асосларда вужудга келади. Буларнинг ичида энг даҳшатлиси имонсизлик, ўз манфаати йўлида қилинган сазй-ҳаракат, инсонга беписандлик билан қараш оқибатида қалбнинг, ўзгаларнинг озор топишидир.

Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” романида мактаб директори образида мазкур ҳақиқат ёрқин ўз ифодасини топган. Романда унга исм берилмаган. Ёзувчи бунни атайлаб қилган. Бу билан аксар мактаб директорлари шу тоифадаги шахслар деган ғояни илгари сурган. Бу ғоя ҳақиқатдир.

Тоталитар тузумда, одатда, бешинчи синфдан бошлаб пахта фронтига сафарбар этирарди. Ўнинчи синф болаларининг «Ўқиш нима бўлади?» деб берган саволига “Пахтазор дафтаринг бўлади, ғўзалар хусни хатинг бўлади”, – деган жавоб олади. Давр мафқураси ва сиёсати ҳаётга қанчалик сингиб кетганлигини шу одамнинг гап-сўзи, хатти-ҳаракати орқали англатилади.

Болаларни пахтага олиб кетаётганда кабинадан машина пиллапоясига чиқиб: “Ўртоқлар, ўлан-лапарлар айтманглар! Пахта, совет қўшиқларидан айтинг”, – дейди. У қандай гап гапирса, ўз тилидан эмас, албатта, марказ-бюродан, район партия комитети биринчи секретари Мавлонов тилидан гапирари.

Директор ҳеч бир ўқувчининг қисматини ўйламайди, улар учун қайғурмайди. Бунни сезган пахтакорлар ёрдамчиларга ўлигини ташлаб олишади. Далада нима юмуш бўлса, бригадир директор олдида келади. “Пахта ортишга учта бола беринг”, – дейди. Директор бундай ишларга оз пахта терувчиларни жўнатарди. Самолётга йўл кўрсатувчиликка одам сўраганда, унга бешинчи синф ўқувчиси Дехқонбой Жамолиддиновни беради. Директор билан ўқитувчилар ўртасида шундай гап кетади: “Ўртоқ директор, энди болани дори сепилувчи далага юбориб бўлмайди. Онасини биласиз, кимсан – Болхин теримчи. – Болхин бўлса нима бўпти? – дейди директоримиз.

Болхин теримчи – обрў-эътиборли аёл. Болага бир нима бўлиб қолса, онасидан балога қоласиз”.

Улар болаларга бир нима бўлишини, яъни оқибати фожиа эканлигини билишади. Билишган ҳолда норасидаларни шу юмушга раво кўришади. Айниқса, Деҳқонкулнинг ўрнига қайси болани юбориш учун маслаҳат қилишган ўрнини ўқиб, киши титраб кетади. “Чўлибоев Зиёд? Бир қари онаси бор. – Директоримиз шаҳодат бармоғини нишлади. – Ана шу бўлади!” – дейди. Бу ҳол ўта қабоҳатдан бошқа нарса эмас. Зиёд дори сепилган пахтазорда хушидан кетиб қолади ва бир кун ётиб оламдан ўтади. Бунга унинг ўзини айбдорга, яъни дори сепилган майдонда ухлаб қолганга чиқаради.

Зиёднинг онаси у ётиб қолган пахтазордан бирон-бир нима топаманми деган илинжда майдонга термулиши, тикилиши ва “Зиёд-у-у-у” деб чақиришида ҳам катта маъно бор. Бу чақириш адолатсизликдан зардобга тўлган қалбнинг нидосидир.

Тоғай Мурод инсоннинг унга ярашмаган ҳолатларини, яъни катта инсоний фожиани, шунчаки, баён-хикоя қилмайди, тасвирда кўрсатади, деталларда асослайди ва моҳият касб этади. Бир куни Деҳқонкулнинг кўзи хотинининг ўнг қўлтиғи остига тушди. Кўйлаги қизил бўлса-да, қўлтиғининг тағи олачиқ эди. У қўлтиғининг остига оқ ямоқ солганмикан деб ўйлайди. Фикрлаб қараса, чанг аралаш, кир аралаш тер экан. Чунки бошқа кийими йўғидан далада ҳам бир кўйлақда, уйида ҳам шу кўйлақда юради, тунда ҳам шу кўйлақда ётади. Яна бир куни бошини билагига олганда, аёлининг сочидан бутифос хиди келади. У ҳайрон бўлади. Ҳали далага бутифос сепилмаган бўлса, хид қаердан? Ўйлай-ўйлай топади: “Аёлим Жарариқдан молга ўт олиб келади, ўтни бошида кўтариб келади. Бу хид ўтган йили сепилиб, ҳалиям ўтларда ётмиш бутифос бўлади”. Кўйлақ, тер, бутифос деталлари ҳолат, вазиятни кучайтиради, фожийликнинг асл сабабига аниқлик киритади. Бешиқдаги битиклар орқали янада ойдинлаштиради. Адиб бежизга бешиқдаги битиклар демайди. Бешиқ рамзий маънога эга. У – ҳаёт рамзи. Инсон умри рамзи, у яшаган, истиқомат қилган муҳитнинг рамзи. Мана битикларда нима дейилган: «Дунёга келиб нима кўрдим? Бешиқ кўрдим... Дунё кўриб, нени кўрдим? Ғўза кўрдим. Бешиқ мазорим бўлди, дала мазористоним бўлди”. Бу изтироб туфайли

зардобга тўлган қалб нидоси – бутун ҳаётининг қундалигидир. Ўз навбатида, қатта инсоний фожиа ҳамдир.

Асарда акс этган фожийлик ҳаётӣ ҳақиқатдир. Тоталитар тузумда одамларнинг аксарияти бундай муҳитга кўникишган, «меҳнат қилсақ, яхши яшаймиз», деб шўроларнинг шиорига амал қилишиб, ишлайверишган. Лекин тузумни, унинг сиёсатини англаб етган шахслар мавжуд эди. Аммо, надоматлар бўлсинки, улар у даврда халқнинг фожиясини бундай очик акс эттира олмасдилар. Бироқ рамзий ифодалашган. Бунга Абдулла Ориповнинг “Тилла балиқча” шеърини кўрсатиш мумкин. Ўзи итқитилган сассиқ ҳовузни бутун дунё деб, унга кўникиб яшашида Деҳқонқулларни назарга тутгани аниқ.

Сассиқ ҳовуз – тоталитар тузум рамзи, гарчи шоирнинг ўзи бунинкор қилса-да. Бу борада истиснодди адабиётшунос Сувон Мели шундай фикр билдиради: “Зотан, тилла балиқча лойқа ҳовуздаги ҳаётга кўниккандан сўнг, шу ҳовузнинг ажралмас бўлагига айланиб қолганлиги – аниқ ҳақиқат... Бунда фожией қаҳрамон – тилла балиқча, яъни биқик, ифлос муҳитга тушиб қолиб, асл табиатига зид иш қилган, энг муҳими, шу аҳволга кўниккан одам фожияси” (Матёқуб Қўшжонов, Сувон Мели. Абдулла Орипов. – Т.: “Маънавият” нашриёти, 2000. – 79 – 80-бетлар).

Демак, фожиявийлик моҳиятида ижтимоийлик ётади. Асарда бунга эътибор бериш унинг бадиийлигини оширади ва маънавий бойитади.

Текшириш учун саволлар:

1. Фожиявийлик қайси жиҳати билан бадиий ижодга боғлиқ?
2. Нима учун ҳамма ўлимлар фожиа ҳисобланмайди?
3. Нима учун баъзи одамларнинг ўлими кишини изтиробга дуч қилади?
4. Катарсис ҳодисаси қандай моҳиятга эга?
5. Фожиявийлик замирида қандай эзгулик унсурлари мавжуд?

6. Фожиавийлик қандай ижтимоийликка эга?
7. Нима учун мутелик руҳий фожиавийлик ҳисобланади?
8. Қандай асосларда инсоний фожиа юзага келади?

Таянч тушунчалар:

1. Алогизм – мантиққа қарама-қарши тушунча. Ундан бадиий асарда стилистик шакл сифатида фойдаланилади.

2. Интрига – бадиий асарда воқеаларнинг мураккб зиддият асосига қурилиши.

3. Лейтмотив – муаллиф томонидан илгари сурилган ва бадиий асарда қайта-қайта таъкидланган асосий фикр, етакчи ғоя.

3.Кулги ва комиклик

Режа:

1. Ижтимоий муаммони ҳал қилишга имкон берадиган воқеа-ҳодиса.
2. Кулгининг бадий функцияси.
3. Кулгининг ижтимоийлиги.
4. Кулгининг ҳаёт ва санъатдаги ўрни.
5. Кулги билан комикликнинг фарқи.
6. Комедия билан кулгининг бир-бирини изохлаши.
7. Мустақиллик даврида ёзилган комедияларнинг хусусиятлари.
8. Сатиранинг моҳияти ва юмордан фарқи.

Адабиётлар:

- 1.Белинский В. Г. Танланган асарлар. – Т.: Ўздавнашр, 1952.
2. А. Абдуғафуров. Навоий ижодида сатира. – Т.: “Фан” нашриёти, 1972.
3. Э. Умаров. Эстетика. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1995.
4. Эстетик тарбия. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1970.
5. М. Қўшжонов. Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор. – Т.: “Фан”, 1973
6. Ҳ. Абудусаматов. Ўзбекистон сатираси масалалари. – Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт, 1968.

Ҳаётда шундай воқеа-ҳодисалар мавжудки, уларнинг моҳиятини англаш ва инкишоф қилиш орқали жамият ҳамда инсоний масалаларни очиб бериб, тузумнинг тараққиётига тўсқинлик, шунингдек, инсоний иллатлардан фориғ қиладиган ижтимоий муаммоларни ҳал қилиш мумкин. Бу кулги ва комикликдир. Бу борада В. Г. Белинский шундай дейди: “Кулги

кўпинча ҳақиқатни ёлғондан ажратишда муҳим воситадир” (Белинский В. Г. Танланган асарлар. – Т., 1955. – 201-бет). Бу бани ҳақиқатдир. Чунки кулги инсоннинг ботиний туйғусидир. Унда унинг ботинидаги ўй-хаёли, унинг рост ёки ёлғонлиги ўз тажалисини топади. Албатта, бунда ҳолат катта роль ўйнайди. Бу хусусида филология фанлари доктори, профессор Абдурашид Абдуғафуров куйидагига фикрни айтган: “Кулги, кулгили нарса – ҳолатнинг меваси, унинг фарзанди. Кулгили ҳолатсиз кулги йўқ. Бу – масаланинг бир томони. Кулгили ҳолат (комиклик) – бу предмет хоссаси, шахсларда, улар табиатида, фаолиятида мавжуд. Кулги эса – ижодкор хоссаси. Ижодкор предметдаги, воқеа-ҳодисалардаги, бир сўз билан айтганда, ҳаётдаги объектив кулгили ҳолатларни кўринишидан кейин уни ҳис этиб, кашф қилганидан кейин кулги кўзголади” (Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. – Т., 1972. – 39-бет).

Кулгининг бадий ижодда функцияси кўп. У қаҳрамон табиатини белгилаши билан бирга, ижтимоий-ахлоқий масалаларни ўртага қўйиши, ҳаёт ҳақиқатини айта олиши, даврнинг ҳажвий типларини яратиши мумкин. Бу ҳол кулгининг даражасини кўтариш билан ижтимоийлигини ҳам таъминлайди, шунингдек, ҳаётни ва одамларни мукамал яратишга имкон беради. Кулги кўпинча барча эскирган, хунук, инсон ахлоқига зид нарсаларни инкор қилиш ва танқид этишнинг қудратли қуроли бўла олади. Бу қурол шунчалик қудратлики, биргина андиша қилишнинг ўзи, яъни атрофдагиларга кулги бўлишдан қўрқиб ҳисси инсонни ёмон ҳаракатлардан тўхтатиб қолиши мумкин. Лекин барча кулги ҳам бундай функцияни бажармайди. Ҳаётда кулги кўзготадиган, унга сабаб бўладиган оддий ҳодисаларга кўп дуч келамиз. Масалан, ёшига яраша кийинмаган, ярашиксиз пардоз қилган-бўянган, ўзини катта олган, гўдайган, бошқалардан ажраб туриш учун турли ҳаракатлар қилган одамлар устидан куламиз. Бироқ улар ижтимоий кучга эга эмас.

Кулгининг инсон ҳаётида ва санъатдаги ўрни ҳақида фалсафа фанлари доктори, профессор Э. Умаров шундай дейди: “Кулги ўз хусусиятига кўра, демократик мазмунга эга бўлиб,

бу барча одамларни бир-бирига қовуштиради. Улар кулги воситасида ўзаро тенглашадилар. Кулги ноинсоний, ноахлоқий иллат билан курашнинг омилкор воситасигина бўлиб қолмай, балки инсоннинг куч-қудрати ва озодлиги тимсоли ҳамдир. Кулги ранг-баранг ва хилма-хил қирраларга эга бўлиб, майин рағбатлантирувчи, хушфёъл ҳазил-мutoйиб ҳиссиётдан тортиб, то аёвсиз, аччиқ истехзо ҳиссиёти доирасигача ҳам амал қилади” (Э.Умаров. Эстетика. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1995. 129-бет). Бу тўғри фикрни биз ҳам қувватлаймиз. Бироқ, юқорида айтганимиздек, кулги билан кулгининг фарқи бор. Ижтимоий юкка эга бўлган, маълум мақсадга қаратилган кулги санъатда комиклик деб аталади. Барча комиклик кулгили бўлади, лекин барча кулгили нарсалар комик бўла олмайди. Комик воқеа деганда ижтимоий ва эстетик аҳамиятга эга бўлган ҳодисани англаш лозим. Ижимоий воқелик, ҳодиса, одамларнинг ножўя хатти-ҳаракатлари аввал ижобий тарзда шаклланган тасаввурларга қарама-қарши келиб тўқнашса, комик тус олади. “Инсон туғма моҳиятиниининг кўпол бузилишларини намоийш қилиш учун беор, лаганбардор, мунофик, сансалор одамлар ҳам комик тасвир асари объекти қилиб олинади...

Комик мазмун, комик табиатли қаҳрамонлар, комик тўқнашувларнинг ўзига хос хусусиятлари турли комик бадий воситаларни тақозо этиб, улар ҳам ҳар хил муболағалар, ёлғон-яшириклар, хаёлий тўқималар кўринишини олади» (Э. Умаров. Эстетика. – Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1995. – 130 – 131-бетлар).

Кулгининг мазмуни, кўринишлари ранг-барангдир, чунки инсон табиати турли хил бўлгани каби, кулгиси ҳам турлитумандир. Кулги кўринишларининг кўплиги маъноларнинг хилма-хилигига боғлиқ. Бу юмор ва сатирада ёрқин ўзифодасини топган. Юмор кулгиси ўта таъсирчан бўлиши мумкин. Унинг таъсир кучига қараб қуйидагича тасниф қилиш жоиз: а) ёрдам бериб тузатади; б) таъсир қилади; в) яхшилайти; д) улугʻлайди ва ҳ. к. Энг муҳими, юморнинг принцип жихатдан дунёни тузатувчи характерига эгаллиги. Ҳаётга баҳо беришда чуқур мушоҳада қилиши, мураккаб оҳанги билан муҳим аҳамиятга

эгалиги. Демак, юмор ўзбек бадий ижодининг характерли белгиларидан биридир. Юмор мазмуни, характери, алоҳида белгилари билан ажралиб турадиган тасдиқловчи, ҳаётбахш, мазмундор кулгидир. Бу комедия жанрида ёрқин кўринади ва яққол ўз ифодасини топади.

Комедия билан кулги бир-бирини изохлайдиган, тўлдирадиган тушунча бўлиб, кулги комедияда тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар моҳиятини, яъни муаллифнинг воқега, вазиятга қараш, муносабатини белгилаш ҳамда ғоясини ифодалаш воситасидир. Негаки кулги ҳаётда ғайритабиий ҳодисаларни қоралабгина қолмай, балки уларни яхшилашни ҳам кўзда тутди. Комедия одамларни ярамас ва хунук ҳодисаларнинг кулгили томонларини кўра олишга, уларни англаш, фош қилиш, қоралаш иктидорини юзага келтиришга интилади. Бу нарса сўзда эмас, балки аниқ воқеалар тасвири орқали кўрсатилади, одамлар хатти-ҳаракатида амалга оширилади. Шу тариқа комедия ва кулги ижтимоий тус олади.

Жуманиёз Жабборнинг “Жон қўшнилари” (“Нексия” номи билан сахнага қўйган) номли икки пардали комедиясида бойлик деб аҳл қўшнилари одамгарчиликдан чиқиб, хунук қиёфага киришлари устидан кулинади. Асар бу билан чекланиб қолмайди. Унда аёллар руҳияти, табиати, кўп қаватли уйлардаги ҳолат, эркакларнинг ҳаётга муносабати, ёшлар туйғулари, муҳаббати каби масалалар ҳам комедиянинг умумий ғоясига сингдириб юборилгани унинг фалсафий фикрлаш кўламдорлигини оширган.

Комедиянинг биринчи пардасида шундай манзарага дуч келинади: “Кўп қаватли уй олдидаги каттагина сахна. Гуллар, дарахтлар, скамейкалар кўринади. Бир томонда кўрпачалар солинган кароват. Дам олиш куни. Турли сабаб қатик-сут харид қилиш ёки бошқа юмушлар билан пастга тушган қўшни аёллар кеча бўлиб ўтган тўйнинг таассуротларини ўртоқлашмоқда». Бу манзара мақсад сари йўналтирилган. Чунки бу манзара кўп қаватли уйлар учун ибрат намунаси бўлиб, бунинг бошқа кўп қаватли уйлар олди ҳам шундай бўлишига даъват деб тушунмоқ керак. Сабаби кўп уйларнинг кўриниши бунинг тескарасидир.

Саҳнага бирин-кетин кўшнилари – Хадича, Норбуви, Моҳира, Ойдин, Нилуфар чиқиб келар экан, улар бир-бирига муносабатида ғоят иноқликлари намоён бўлиш билан бирга, гап-сўзларида, бугунги ҳаёт манзараларининг ифодаси билан биргаликда, комедия қаҳрамонлари ва унинг умумий ҳолати аён бўлади. Аёлларнинг гаплари, бир-бирига қилган қочиримларида аёллар дунёси ва табиати билан ошно бўлинади. Бу, ўз навбатида, аёллар дунёси ҳақидаги тасаввурни бойитади.

Кейинги кўринишдаги турли касбга, дунёқарашга эга бўлган эркаклар ҳаёти ва табиати тасвирида инсон ахлоқи меъёрига зид ҳолатлар беғараз кулги воситасида кишининг ўзини ўзига рўпара қилади. Оқибатда киши ўзгачадан эмас, ўзидан ўзи хулоса чиқаради. Бунинг тарбиявий аҳамияти каттадир.

Журналист Тўхтасин, автокорхона бошлиғи Сафар, нафақахўр Бозорларнинг бир-бирига муомаласида, ҳазил-мutoйибалари замирида ётган кунлик турмуши ва инсон ҳаётида учрайдиган иллатларни (ноиноқлик, пасткашлик, кўп қаватли уйлардаги ноқулайлар) очиб ташланишидан куласиз-у, лекин бирдан жиддий тортасиз. Негаки ундаги фикрларнинг кўпи ўзингизга тегишли бўлиб чиқади. Чунки бу билдирилган фикрлар шунчаки одамнинг эмас, балки жамиятнинг илғор қатлами саналган маълум бир қарашга эга бўлган зиёлиларникидир. Лекин чин маънодаги зиёлиларми? Бу – бошқа гап. Драматург комедиясида шу муҳим инсоний масалани гап-сўзда эмас, хатти-ҳаракатда очиб беради. Ўз гап-сўзлари, муносабатлари билан барчани ўзларига жалб қилиб турган бу кимсалар бир дақиқада бутунлай бошқа одамга айланадилар. Санъат хусусида тўғри фикрлар билдириб туришганда, маҳалла оқсоқоли келиб қолади. У шундай дейди: “Сизлар яшаётган ушбу уйдаги барча хонадонлар – ибратли оилалар эканлигини бутун шаҳар билади, десам, хато эмас. Озодалик, орасталик бобида бутун туманга ўрнак бўлгансизлар. Шуларнинг барчасини инобатга олиб, шаҳар ҳокимияти томонидан сизларга, яъни намунали уй соҳибларига битта “Нексия” бериладиган бўлди... Қарор бўйича ушбу машина фақат бир кишига насиб этилиши керак”, – деган гапидан сўнг бу кимсаларнинг қиёфаси бутунлай

ўзгаради. Ҳар биттаси машинага эга бўламан деб, бирининг устига бири магзава тўка бошлайди, айбларини фош қилади, ҳатто фарзандлари (Дилшод, Ойжамол) бир-бирига кўнгил кўйганлари учун куда бўлишга аҳдлашган Ашур билан Сафар бундан воз кечишади”.

“Ашур: (ўйланиб) Нокас одам билан (Сафарни кўрсатиб) куда бўлишни орзу қилиб, нечоғли ўйламай иш қилаётганимни сезиб, пушаймон бўлиб турибман.

Сафар: Ким касу нокаслигини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди, мулла Ашур. Сизга берадиган, кўчада қолган қизимиз йўқ”.

Нега бундай бўлди? Чунки улар чин маънодаги зиёлилар эмас. Ҳақиқий зиёлилик эса олий маълумотли диплом ёки маданиятли кийим, ҳатто олимлик билан ҳам белгиланмайди. У ички зиё билан белгиланади. Ички зиё бу ҳақиқат нурига эга бўлган маънавият-руҳиятдир. Уни доимо бойитиб, руҳлантириб туриш даркор. Бу нарса заифлашса, моддий рағбат кучаяди. Моддий рағбат эса “қалбларга ёмонлик солади ва кишилар ўртасида дўстлик алоқаларини бузади” (Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Имон. – Т.: “Камалак” нашриёти, 1991. – 121-бет). Мазкур кўштирноқ ичидаги зиёлилар шу қабилардир, яъни руҳий рағбати заифлашганлардир. Уларнинг аёллари ҳам шу тариқадир. Буларнинг устидан маза қилиб қуламиз. Чунки зоҳирий зиёлиларнинг хатти-ҳаракати ҳақиқий комедиядир.

Умуман олганда, мустақилликдан сўнг кўплаб комедия ёзилди. Лекин уларнинг кўпи қўйилган масаланинг тоши енгиллигидан ўзини оқламайди. Шунингдек, ёш драматурглар, хусусан, Эркин Хушвақтов ўз комедияларини миллий урф-одатларни ниҳоятда бўртириб кўрсатиш эвазига улар устидан қулиш асосига қурган. Бу ҳолни унинг “Чимилдик”, “Қаллик ўйини” комедияларида кўришимиз мумкин. Ваҳоланки, урф-одатлар ўз-ўзидан юзага келмайди. Унинг замирида ҳаётий фалсафа ва миллий қадриятлар ётади. Бу борада В. Белинский шундай дейди: “Урф-одатлар халқнинг қиёфасидир... Энг расво, бўғизигача гуноҳга ботган, ҳамма муқаддас нарсаларни ҳақоратлайдиган одамлар ҳам урф-одатлар устидан ичида

кулса-да, уларга бўйсунди” (В. Белинский. Адабий орзулар. – Т., 1977. – 7-бет). Э. Хушвақтов эса тўқима воқеалар асосида сиртдан куладик, унга қўшилиб бўлмайди.

Кўп йиллардан бери драматургия назарияси ва амалиёти юзасидан қалам тебратиб, ўнлаб китоб ёзган кекса, таниқли адабиётшунос, филология фанлари доктори, профессор Х. Абдусаматов Э. Хушвақтовнинг асарларини таҳлил қилар экан ёзади: “Минг афсуски, Э. Хушвақтовнинг айрим асарларини кўриб, ҳайрон бўлиб, ранжийди киши. Нима учун? Энг аввало, шуни айтиш керакки, муаллиф фольклор-этнография ниқоби остида ҳаёт ҳақиқатидан, жамиятнинг долзарб муаммоларидан чекинган, шундай қилиб, мантиқни бузган, бадиийликка шикаст етказган, гўё бадиий фантазиясини ишга солгандай бўлиб, ўзи хоҳлаган, дидига мос тушган нарсаларни асарларига олиб кирган. “Чимилдиқ” ва “Қаллиқ ўйини” драмаларида акс этган воқеа ва ҳодисаларнинг деярли ҳаммаси тўқималардан иборат” (Ҳафиз Абдусаматов. Истиклол ва драматургия. Қаранг: Мустақиллик даври адабиёти. – Т., 2006. – 118-бет). Биз бунга ва “Андишали келинчак” ҳақидаги ушбу, яъни “Келинчак ўлгудек, ётиб қолгунча хизмат қилади У – ақлли, эс-хушли, чевар аёл. У ҳамма юмушларини аъло даражада бажаради. Аммо қайнонаси унга тинчлик бермайди. Қилдан қийиқ ахтаргани-ахтарган. Қайнона келинга шундай зулм ўтказадик, унга бардош бериш учун темирдан асаб керак. У келиннинг юқларини олиб чиқиб, уйдан ҳайдаган кезларида ҳам чурқ этмайди, нолимайди. Келин – жонли инсон. У ўз кадрини билиши, адолатсиз, ўринсиз таъна-дошномларга чидамай ёрилиши мумкин-ку! Ҳаёт мантиғи шундай бўлишга даъват этади. Шу билан бирга, спектаклнинг ечими ҳам бизда шубҳа туғдиради. Асар охирида қайнона келинининг ҳомиладор бўлганини эшитиб, бутунлай бошқача бўлиб қолади. Темирдай характерга эга бўлган қайнона бирдан ипакдай майин ҳолга ўтади-қўяди. Демак, ечим воқеалар оқимидан, сюжет ривожидан, ҳаёт мантиғидан келиб чиқиб, ишонарли ҳал қилинмаган. Маълумки, драмада энг қийини

ҳам, энг зарури ҳам ечимдир” (Ўша китоб.120-бет). Биз ҳам бу фикрга тўлиқ қўшилаемиз. Чунки билдирилган фикр асослидир.

Сатирада салбий типлар, хусусиятлар, қабоҳатлар юз-хотирсиз очиб ташланади. Бу ҳақида академик М. Қўшжонов шундай дейди: “Бизнинг назармизда, ҳажвий асарлар орасида фарқ, аввало, инкор қилиш усулига, ҳажвий мақсад учун қўлланилган йўл ва воситаларга боғлиқ. Ҳажвий асарларда бош восита аёвсиз, жиддий фош қилиш бўлса, юмористик асарларда масҳара қилувчи аччиқ хандадир. Тўғри, ҳар бир ҳажвий асарда ҳам аччиқ ханданинг ўрни бор. Гап мана шу ўриннинг даражасида. Жиддий фош қилувчи йўл билан яратилган ҳажвий асарларда аччиқ ханда қандайдир ёрдамчи ролни ўйнаб, аёвсиз фош қилиш йўлини яна қувватлаш учун хизмат қилади. Юмористик асарларда эса аччиқ ханда бош ролни ўйнайди. Соф ҳажвий асарларда жиддий фош қилиш асарнинг жони, ханда тани бўлса, юмористик асарларда масҳараловчи ханда унинг ҳам жони, ҳам танидир” (М. Қўшжонов. Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор. – Т.: “Фан”, 1973. – 92-бет).

Бу фикрнинг ҳақиқат эканлигини Абдулла Қаҳҳорнинг “Тўйда аза” ҳикоясида яққол кўриш мумкин. Ҳикояда инсоний ахлоқ меъёрларига риоя қилмаган одамнинг фожиаси ҳажв остига олингани ва фош қилингани учун давр ўзгаргани ва вақт ўтгани билан ўз таъсирчанлигини ҳамда тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган. Чунки унда давр мафкураси ва сиёсатини тарғиб қиладиган воқеа ҳикоя қилинмайди, балки инсоний ахлоққа зид ҳаракат қилган шахснинг қисмати устидан қулинади. Ёши бир жойга бориб қолган одамнинг ёш кўринишга интилиб қилган ҳаракатлари, яъни ўзигагина эмас, ҳатто маҳалланинг кўрки ҳисобланган соқолини қирдириши, чамандагул дўппи, тор ва калта шим кийган ҳолда жин кўчага кириб кетиши чиндан ҳам кулгили ҳамда фош этиш характериға эға. Ҳикоя бошидан охиригача Мухторхон домланинг ўзини ёш қилиб кўрсатишга, эриш хатти-ҳаракатларини мазмунли қилиб кўрсатишга, яъни ўзидан уч баровар ёш қизга уйланмоқчи бўлиб, ўзини ўзи шармандаю шармисор қилган чолнинг тимсолида шунга

ўхшаганларни аёвсиз фош қилади. Ёзувчи ўнглашмайдиган тип устидан аччиқ заҳарханда (сарказм) кулади. Бунинг моҳиятини асарни ўқиб бўлгандан кейингина англаш мумкин.

Инсоний иллатлар устидан кулиш, уларни фош қилиш катта ижтимоийлик касб этади. Чунки инсоний иллатлардан фориғ бўлинмас экан, жамият ва тузум иллатлардан халос бўлиши душвор. Шундай иллатлардан бири мутеликдир. Уни ҳатто, бош инсоний иллат деса бўлади. Сабаби мутелик қиёфасизликдир. Қиёфасизликдан кўп инсоний иллатлар униб чиқади.

Аллоҳга эмас, тубан инсонга мутелик ўта тубанликдир. Илҳом Зойировнинг “Елпатак” қиссасида бу ҳақиқат ўзининг ёрқин бадиий ифодасини топган.

Қиссанинг қаҳрамони – Мамат. У ўтакетган лаганбардор. Хўжайини нимага кизикса, у ҳам шунга мойиллик билдиради, уйда жорий қилади. Қисса Маматнинг бир пой туфлисини тополмай, хотини Зарифани чақиришидан бошланади: “Мамат хотини олиб келган ўкчаси йиртиқ калишини оёғига илиб ховлига чиқди. Бир парча ҳаром гўштни талашиб, қақақлаб юрган иккита-учта олачипор хўрозларга қараб ижирғаниб кетди. Бу хўрозларни у собиқ хўжайини Боки Мардоновичга тақлид қилиб сотиб олган эди. Боки Мардонович билан оралари бузилди-ю, булар ҳам кўзига балодай кўринадиган бўлиб қолди... Мамат хотинига қарата: “Паррандаларнинг ичида энг ифлоси – шу, қиладиган иши – фақат гўнг титиш. Боки Мардоновичнинг ҳам феъли шунақа эди. Биласанми, энди нима боқамиз? – Зарифа нима? дегандек қараб қолди. Мамат гапини давом эттирди: – Кўй боқамиз. Хидирхон акамларнинг қўйга ишқибозлик жойлари бор экан!” Бундан Маматнинг қиёфасию табиати яққол намоён бўлади. Яна Зарифа тилидан фарзанди туғилганда, уларга хўжайинларининг исмини қўйганини ҳам англатади. Зарифанинг ой куни яқин эди. У ўғил туғса, янги хўжайинининг исмини қўйишдан Маматнинг оғзи қулоғида. Лекин Зарифа бунга тиш-тирноғи билан қарши. Чунки у ўз қиёфаси, ўзлигига эга. Негаки у инсон ҳаётида ўз ўрнига, мавқеига хўжайинга яқинлик, хушомадгўйлик, лаганбардорлик билан эмас, тўғрилиқ, ҳалол меҳнат ва яхши аъмоллар билан

эришиш мумкинлигини идрок этади. Бундай тўғри фикр юритиши кўп ўқиганлиги ва китоб билан ошнолигидадир. Шундан Зарифа эрининг қилмишидан нафратланади.

Ўйламасдан учратмас деганларидай, Райсобес бошлиғи Хидир Хидирович айнан Маматнинг ўзи эди. У қайнотаси туфайли амал поғоналарида кўтарилиб юарди. Сўзни - сўзга уллаб дурустроқ фикр айтолмас, ёзолмаслига қарамай, давлатнинг пулини ўмаришга устаси фаранг эди. Шундай одамнинг қайнотаси Соли Солиевич депутат қилиш ҳаракатларини бошлаб юборади. Унинг бу борада ўз фалсафаси бор. У шундай дейди: “Ҳозирги олағовур замонда тагингиздаги курсини сақлаб қолишнинг бирдан-бир йўли шу – депутатликка сайланиш. Депутатни ҳеч ким ишдан ололмайди...

Ҳозир пул билан мансабни сақлаб бўлмайди, олдинги тераклар кесилиб кетди. Ҳозир пулни кимга беришни ҳам билмайсан киши, ҳамма бир-биридан кўрқади, шунинг учун депутатликка ҳаракат қилиш керак”. Бу сўз умумлашма характериға эға. Чунки унда ҳаёт ҳақиқати ўз ифодасини топган.

Маматни Тошкентдан келган циркка хотинининг илтижоларига иши зарурлигини баҳона қилиб, ўз болаларини эмас, Хидирхон акасининг набирасини олиб тушиши, у ерда Зарифаға рўпара келиш ҳолатларини, Хидир Хидирович сайловчилар билан учрашувда айтадиган сўзларини Маматнинг хотинига ёздириши, ўша куни Мамат доклад ўрниға хотинининг китобхонлар конфренцияси учун тузган режасини олиб келиш эпизодларини ўқиган киши мирқиб кулади ва ичдан яйрайди. Неғаки, китобхон кулги орқали нонормал воқеаға ўз муносабатини билдиради. Сабаби бу кулгу ижобий хусусиятға эға бўлиб, ёзувчи унда ўз эстетик идеалини ифодалаган. Шундан заминидаги эзгулик ғояси кишиға ҳузур бағишлайди ва соғлом фикрлашға даъват этади.

Маматнинг сайловчиларға тарқатилган гўшт етмай қолганда, ўз уйидаги кўйини сўйиб тарқатиши, Хидир Хидировичнинг ишхона ҳисобидан дала ҳовлисиға сарф қилган ҳаражат сири очилиб қолганда, уни даф қилиш учун иккаласининг қилган ҳаракатларида катта ижтимоий ҳақиқат ва иллат ётади.

Яъни “Қинғир иш қирқ йилда ҳам очилади”, – деган фалсафий ҳақиқатнинг моҳияти очилади.

Қиссанинг охирида Маматнинг кўзи очилади, ўзининг хатти-ҳаракати билан ҳеч нарсасига эришиб бўлмаслиги, бундай йўл ҳар томонлама таназзулга олиб келиши муқаррар эканлиги шуғурига ўрнашади. Бунга ёзувчи Соли Солиевич ва Хидир Хидирович қисматлари (Соли Солиевич ишдан олинади, Хидир Хидирович жавобгарликка тортилади)нинг ва хотини Зарифа маънавиятининг асосли ҳамда таъсирчан тасвири орқали эришган.

Шундан бу қисса воқеаларидан келиб чиқадиган тағ маъно битта Маматга тегишли эмас, барчага тааллуқлидир. Чунки у умумлашма характерига эгадир. Унинг аҳамияти – шунда. Қисса шундай якун топади. Зарифа яна ўғил кўради. Туғуруқхона ойнасидан қараган Зарифага Мамат қуйидагича мурожаат қилади:

– “Яхшимисан? Полвоннинг аҳволи қандай?

Зарифа уяланқираб деди:

– Раҳмат! Ўзингиз яхши юрибсизми? Уйдагилар яхшими?

– Ҳаммаси яхши! Полвоннинг исмини нима қўямиз? – қичқирди Мамат.

– Билмасам, – Зарифа бироз ўйланиб турди-да, – Хидирвой қўймоқчи эдингиз-ку, – деди гина аралаш.

– Хидирвой ҳам исм бўлибдими? – Мамат пешонасини тириштириб, бирдан олтин топган гадойдек қувониб кетди, – Исмини Каримжон қўямиз, Зари, Каримжон!..” Каримжон – бу ҳаллол, виждонли, диёнатли, қинғириш қилмайдиган истеъдодли муҳандис. Демак, Мамат яхшиларга эргашишга қарор қилади. Маълумки, яхшиларга эргашиш муродга етказди.

Хулоса қилиб айтсак, кулги ҳаётини ва инсоний иллатни илғаб олиш ҳамда фаҳмлаш қобилиятини ўстиришга кўмак беради, шунингдек, шахсни маънавий камолатга етказди.

Текшириш учун саволлар:

1. Қандай воқеа-ҳодисалар ижтимоий муаммони ҳал қилишга имкон беради?
2. Кулгининг бадий ижоддаги функцияси қандай?
3. Кулги қандай ижтимоийликка эга?
4. Кулгининг ҳаётда ва санъатда ўрни қандай?
5. Комиклик кулгидан нимаси билан фарқ қилади?
6. Комедия билан кулги бир-бирини қандай изоҳлайди?
7. Мустақилликдан кейин ёзилган комедияларнинг хусусиятлари қандай?
8. Сатира юмордан қайси жиҳатдан фарқ қилади?

Таянч тушунчалар:

1. Комедия – драматик турга мансуб жанрлардан бири бўлиб, бунда воқелик характер, коллизия кулги фонида тасвирланади. У Юнонистонда эр. ав. V – IV асрларда юзага келган.
2. Детерминизм – барча ҳодисаларнинг умумий қонуниятга алоқадорлиги, сабабли ўзаро боғлиқлиги; сабабиятнинг объектив характерининг тасдиқланиши.
3. Хронотон – макон ва замон.

4. Улуғворлик

Режа:

1. Улуғворлик адабий эстетик категориянинг мураккаб тури эканлиги.
2. Улуғворлик атамасининг келиб чиқиш тарихи.
3. Нотиклик санъатининг улуғворликка алоқадорлиги ва унинг тараққиётга таъсир кўрсатиш омили.
4. Нотикларнинг улуғлик касб этишининг сабаби.
5. Олимларнинг улуғворлик ҳақидаги фикрлари.
6. Улуғворликнинг гўзалликдан фарқи.
7. Кубронинг улуғворлиги.
8. Амир Темур улуғворлигининг бадий асардаги ифодаси.

Адабиётлар:

1. Адабиёт назарияси. 2-том. –Т.: “Фан” нашриёти, 1979.
2. Аристотель. Поэтика. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1980.
3. Иномхўжаев С. Ўтмиш шарқ нотиклиги. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти. – Т.: 1972.
4. Ҳакимжон Каримов. Ўзбек романларининг тараққиёт тамойиллари. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008.
5. Равшан Маҳмудов. Дегонимни улусқа марғуб эт. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1992.
6. Н. Г. Чернишевский. Танланган адабий танқидий мақолалар. –Т.: “Ўздавнашр” 1956.
7. Э. Умаров. Эстетика. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1995.
8. Б. Ўринбоев, А. Солиев. Нотиклик моҳияти. –Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1984.

Улуғворлик адабий эстетик категориянинг бирмунча мураккаб туридир.

Мураккаблиги шундаки, уни англаб олиш ва аниқ тасаввур қилиш кишига қийинчилик туғдиради. Шундан бу хусусида турли фикрлар мавжуд. Эстетика тарихида атаманинг юзага келиши III аср нотиғи Лонгин томонидан ёзилган деб тахмин қилинган “Улуғворлик тўғрисида” деган китобга боғланади. Бу қарашда жон бор. Чунки жамоат олдига чиқиб, ўз фикрини изҳор этиш, одамларни ўзига жалб этиб, мақсадга эришиш осон эмас. Ёқимли овозда, чиройли талаффузда, мантиқли фалсафий мушоҳадаларга бой нутқ ирод этган шахсга ҳавас уйғониши ва бу шахс кишига улуғвор кўриниши –бор гап.

Қадимда халқ мажлисига тўпланган фуқаро олдида ваъзхонлик қилган давлат арбобларининг ғалаба ёки мағлубиятлари ҳаммадан бурун уларнинг сўзга қанчалик чечанликлари билан белгиланган. Кескин далиллар келтириб, фасоҳат билан сўзлаган давлат арбобларининг халқ назарида мартабаси ортган, гапга нўноқлари назардан қолиб, шарманда бўлганлар. Масалан, эрамыздан аввалги V – IV асрларда Афина давлатларидаги суд тартиблари нотиқлик санъатининг кенг ривож топишига кучли таъсир кўрсатган. Ушбу тартибларга кўра, судга иши тушган ҳар бир одам шахсан суд мажлисига келиб, даъволарини унда баён этиши ёки ўзини ҳимоя қилиши лозим эди. Шу сабабли ўзларининг маслаҳатлари билан судлашувчиларга кўмаклашадиган ё бўлмаса зарур пайтларда уларнинг иши юзасидан судда гапириши учун махсус нутқлар ёзиб берадиган билимдон ва тажрибакор қонуншуносларга катта эҳтиёж тугилган. Натижада ҳозирги адвокатларга ўхшаган ва қадимги юнон тилида “логорафлар” (нутқ текстини ёзувчилар) деб аталувчи махсус кишилар пайдо бўлган. Шу тариқа аста-секин нотиқлик санъати шаклланган.

Нотиқнинг энг муҳим вазифаси тингловчини ишонтириш, уни мафтун этиш, ром қилиш бўлган. Мафтун этишнинг асосий воситаси сифатида биринчи ўринга услубни қўйишган. Демак, ҳақиқий нотиқлар киши олдида улуғворлик касб этишган. Бунинг ҳақиқат эканлигини эътироф этмоқ даркордир. Қадимги Юнонистонда Демосфан ўзининг оташин мантиқли нутқи орқали халқнинг иродасини сусайтирган, уларнинг дилидаги ватан

ишқини совитган, беқарорлик, маишатпарастлик кайфиятларини авж олдирган ва ўзларининг жиноий ишлари билан юртни фалокат ёқасига олиб келиб қўйган давлат раҳбарларини қаттиқ қоралаб, халқ ҳурматига сазовор бўлиб, улуғворликка эришган бўлса, Римда эса Цицерон замондошларининг онгини ошириш, уларни илм-фан, фалсафа ва маданият самарларидан барҳаманд қилиш масаласига катта эътибор бериб, бунинг ўзининг муҳим бурчи деб билган. Бу ҳақида ўзи шундай фикрни билдирган: “Модомики бирон нарсани қилиш қўлимдан келар экан, ўзимнинг ғайратим ва меҳнатим билан ватандошларимнинг билимини кенгайтириш борасида кўмаклашишни асосий вазифа деб тушунаман”. Янгидан шаклланиб келаётган латин тилида юнон файласуфларининг таълимотларининг баён этиш бирмунча қийинчиликлар туғдирганлиги важдан, Цицерон шу оғир ишни ўз гарданига олиб, мураккаб назарий тушунчаларни фақатгина оддий, ўнғай ибораларда эмас, гўзал бир шаклда она тилига кўчиришга ҳаракат қилган ва урдасидан чиққан. Ўткир нотиклиги ва халқ олдидаги хизматлари учун улуғворлик касб этган.

Шарқда Навоийнинг замондоши ва шогирди нотик Комилиддин Ҳусайн Воиз Кошифийдир. Аллома ҳақида илмий иш қилган ва китоб ёзган Равшан Маҳмудов у ҳақида шундай дейди: “Ҳусайн Байқаро мамлакатнинг ахлоқшунос-нотик, илоҳиётчисидан маслаҳатчи сифатида ҳам фойдаланган. Айниқса, Кошифий мадрасада, бозорда сўз айтар бўлса, бутун вилоят аҳли унинг сўзини тинглашга ошиқарди. Чунки “Хуросон диёрида ул жанобга тенг келадиган киши топилмайди” (Хондамир). Бу даврда у жуда катта обрў-эътибор топган воиз эди. У халққа тўғри йўл кўрсатиш билан банд бўларди. Кошифийнинг халқ меҳр-муҳаббатини қозонишга сабаб – у ҳар бир сўзини ниҳоятда ўйлаб, кишиларга таъсир кўрсата оладиган қилиб сўзларди. Кошифийнинг халққа айтадиган ахлоқ-одоб, таълим-тарбияга оид насиҳатлари мамлакатни мустаҳкамлашга хизмат қилади” (Равшанбек Маҳмудов. Дегонимни улусқа марғуб эт...–Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1992. –9–10-бетлар).

Бундан кўринадики, улуғворликни нутқдаги жозибадорлик, яъни ундаги эҳтирос, энг муҳими, инсон ҳис-туйғуларига

таъсир этиб, уларга қувонч ва ҳайрат бағишловчи куч деб уқтирилишида маълум мантиқ бор.

Эркин Умаровнинг “Эстетика” дарслигида ёзилиши бўйича “XVII аср инглиз олими Э. Бёрк эстетик қарашларида улугворликнинг гўзаллик сингари объектга боғлиқлиги таъкидланади. Унинг фикрича, улугворлик туйғусининг манбаи даҳшат ёки шунга ўхшаган туйғулар кўзготадиган барча нарсалар, воқеа-ҳодисалардир. Бёрк улугворликнинг инсон руҳига таъсири ҳақида гапириб, уни инсонга ҳис-туйғули таъсир ўтказиш шакллари ичида энг кучлиси бўлган қоникмаслик туйғуси билан боғлайди.

Бёрк улугворликни гўзаллик билан боғлиқ равишда мушоҳада этиб, уларнинг бир-бирига яқинлигини эмас, балки уларни қарама-қаршилигини таъкидлайди: “Гўзаллик қониккиш асосидаги эстетик лаззат бахш этса, улугворлик даҳшат ва қоникмаслик туйғусини вужудга келтиради” (Э. Умаров. Эстетика. –Т.: “Ўзбекистон” нашриёти, 1995. –114-бет).

Э. Кант ҳам улугворлик назариясига тўхталиб, у барча учун аҳамиятли бўлган мақсадга мувофиқ келувчи зарур тасаввурларни ўзида мужассамлаштиради, дейди. Шунингдек, у гўзалликдан фарқланишини айтади.

Унингча, гўзаллик маънавий қониккиш орқали вужудга келса, улугворлик заминида миқдорлик тасаввури ётади. Гўзаллик ҳамиша жозибали, ўзига ром этади, завқ беради, улугворлик эса гоҳ ўзига тортади, гоҳ ўзидан қочиради. Улугворликнинг асосий моҳияти ахлоқий мазмуннинг қарор топишида деб билади. Улугворлик ақл маҳсули бўлиб, у инсон руҳида мавжуд. Бироқ санъатда улугворликни акс эттириб бўлмайди деган фикрни илгари суради. Гегелнинг фикрида Кантнинг қарашига ҳамоҳанглик бор. Яъни у ҳам юксак ҳис-туйғулар кўркув заминида туғилади ва у юксаклик ҳамда қаҳрамонлик туйғуларини юзага келтиришга имкон беради, дейди. Бунга Миср эҳромлари маҳобатидан кишиларнинг ҳайратланишини айтади.

Чернишевский бўлса улугворликни табиат ҳодисаларига хос эстетик тушунча деб билади. Унингча, оддий шамолдан

гоят кучли бўлган бўрон улуғвордир, ҳаётга, яшашга бўлган интилишларни сўндирадиган, инсонларга бўлган ишончни, меҳрни йўқотадиган пасткаш, фосиқ ҳаракатлардан яшашга иштиёқ туғдирадиган, инсоний иллатлардан фориғ қилиб, эзгуликка ва эҳтирос билан яшашга ундайдиган севги улуғвордир.

Нафосат мутахассисларининг ёзиши бўйича, улуғворлик кўлами гўзаллик кўламидан кенг ва кўпқиррали. У табиатда, жамиятда, инсон фаолиятида мавжуд бўлиб, шу хусусиятига эга бўлган барча нарсалар ва ҳодисаларда меъёр бўлишини тақозо қилади. Улуғвор ҳодисалар одамларни фаол ҳаракатга, билкувва кучларини эзгу ва яратувчилик, гўзал ишларга сарф қилишга ботиний туртки беради. Ҳақиқатан ҳам, осмонўпар тоғларга, қараса дўппи тушадиган баландликдан биллур зарралар сачратиб тушаётган шаршарларга, маҳобатли чинорларга, тўлқин уриб оқаётган сувларга, мовий денгизларга дуч келганда киши завқланади, кўнгли кўтарилади. Уларнинг буюклигидан улуғворлик туйғуси юзага келади. Бундан кўринадики, улуғворлик кишини заифликка эмас, кўтаринкиликка ундайди, ўзига ишонч ҳиссини уйғотади. Шунингдек, ҳайратланиш, қувонч, танглик туйғуларини қамраб олади.

Шўролар даврида эса, улуғворликни кўламдорлик, яъни улканлик билан белгилашган. Ўша давр дохийлари – Ленин ва Сталинлар паст бўйли, жисман пачоқ одам бўлишган. Лекин уларнинг ҳайкаллари ва портретлари улкан қилиб ишланган. Шу билан улуғворликни юзага келтиришган. Ҳозирги Амир Темур ҳайкали ўрнида Карл Маркснинг улкан калласининг ҳайкали мавжуд эди. У ҳам унинг миясининг кучлилигига ишора эди ва шу тариқа улуғлиги ифодаланган. Шунингдек, улкан завод, фабрика домна печларидан бурқсиб чиқаётган тутунлар ҳаётдаги улуғворлик тарзида инъикос этилган. Инсоннинг табиат устидан ғалаба қилиш ҳаракати, уни бўйсундиришга бўлган уриниши катта улуғворлик ҳисобланган.

Аслида, улуғворлик ҳисси умуминсоний бўлиб, ижтимоий ҳаётда тарихий тараққиётга алоҳида таъсир ўтказувчи ҳаракатлар ва жарёнларни қамраб олади. У ижтимоий ҳаётда

қахрамонлик, мардлик ва фидойилик билан қоришиб кетади. Ва буларда улуғворликка хос эстетик ва ахлоқий сифат намоён бўлади.

Нажмиддин Кубронинг тутган иши бунга ёрқин мисолдир. Бу ҳақида Нажмиддин Комилов шудай ёзади: “Қуффор, яъни мўғул аскарлари Гурганжга кирганда, шайх қолган-қутган муридлари билан жангга шайланади. У хирқасининг устидан белбоғ боғлаб, қўйинларини тош билан тўлдиради, қўлига найза олиб, душман қаршисига чиқади. Кофирларга қараб тош ота бошлайди, бир нечасини найза билан уриб йиқитади. Аммо кофирлар унинг устига камон ўқи ёғдирадilar. Бир ўқ келиб кўкрагига тегади. Етмиш беш яшар мўйсафид – илоҳий илҳомдан маърифат топиб, қалбларни нурлантирган шайхи кабир тўхтамай душман байроғини газаб билан маҳкам тутамлаб олади-да, шу ҳолатда жон беради. Дейдиларким, вафотидан кейин ўнга одам унинг маҳкам қисилган панжалари орасидан байроқни зўрға ажратиб олган.

Улуғ шайх, донишманд инсоннинг бу қахрамонлиги, жасорати душманни ҳайратга солган. Бу иш авлодларга ибрат бўлди, халқ орасида афсонага айланиб кетди (Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавқид асрори. –Т. –160 –161-бетлар).

Бу чинакам улуғворлик, чунки бундай ҳаракат улуғ бир ёшда ҳар кимнинг қўлидан кела бермайди. Мазкур қахрамонлик катта ижтимоий кучга эга. У ватанпарварлик ва Ватан туйғусининг моҳиятини англатади.

Алишер Навоийнинг қараши бўйича эса, улуғворлик қахрамонлик, мардлик, ҳалол меҳнатга, ахлоқий ақидаларга доимий тарзда амал қилишда ўз ифодасини топади.

Академик Матёкуб Қўшжонов улуғворликни ижодкор идеалида, идеал сиймосида деб билади. Бунда, албатта, эзгулик аъмолларини ва юксак инсоний ахлоқни кўзда тутгани, шубҳасиз. Ҳақиқатан ҳам, санъат ва бадий асарларда яратилган қахрамонларнинг тутган ишлари улуғвор дейишга ҳуқуқ беради. Масалан, Алишер Навоийнинг Фарҳоди ва Искандарининг бажарган ишлари, юксак ахлоқи чинакам инсоний улуғликдир.

Унинг “Ҳайрат ул-аброр” достонининг ўн учинчи мақолатидаги Айюбнинг тутган иши ҳам юксак улуғликдир. Китобда шундай ҳикоя қилинади: “Бир кеча хурматли Айюб (илоҳий) сирлар кайфидан маст бўлиб, тоат-ибодат қилиб, шамдек кўзидан ёшлар тўкиб ўлтирар эди. У дурдек кўз ёши денгизига ғарқ бўлиб, қуйиб-ёнишида шамга қўлдош эди. Хилватда бир бурчакни ўзига маскан қилган, гўё бир қутичанининг энг тоза дур ўрин олгандек эди.

Шу кеча бир кисовур унинг уйига лаҳим қовлай бошлади. Кечаси билан у ер остини ўйиб, йўл қилиб чиққанида, уйда бир одамнинг бошини кўрди. Айюб ҳам буни тушуниб, индамади; ибодатда давом этиб, буни ўзига олмади. Ўғри эса ўша тешикнинг ичидан чиқиб, уйдан нима топса, ҳаммасини тўплаб, қанчасини кўтариб оладиган бўлса, мўлжаллаб, орқасига маҳкам танғиб боғлади.

Лаҳимга кирмоқчи бўлган эди, тешик кичкина, юк эса жуда катта бўлганидан унга сиғмади. “Инининг торлигидан хафа сичқон думига ғалвир боғлаб олибди” (деган гап бор). Унинг қийланиб қолганини кўриб, Айюб турди-да, эшикни очиб, унга йўлни кўрсатди...

Бу ахвол ўғрини ожиз қилиб қўйди, оғир юк эса қаддини букди. Вужудини бир ўт ёндириб, дард бериб, бундан ложувард осмоннинг ҳам иситмаси чиқиб кетди. Елкасидаги юкни шу ўтга ташлаб, ўз вужудининг юкини ҳам қуйдиришга тайёр эди. Бу ранжу малолатдан музтар бўлди, хижолат уни хасдек ўртантирди. Нара тортиб, селдек кўз ёши тўкди, шайхнинг оёғига бошини фидо қилди, Шайхнинг яхшилиги, гуноҳини афв этгани тилини лол этди, марҳаматнинг юки эса жисмини беҳол қилди...”.

Бу ўринда Навоийнинг “Ёмонликка яхшилик билан жавоб бериш керак, шунда киши мақсадга эришади” деган фалсафаси ўз ифодасини топган. Айюбнинг марҳаматидан ўғри ўз қилмишидан хижолат тортиб, тўғри, ҳалол одамга айланади. Ушбу ҳикоя заминида ҳақиқат йўқ деб бўлмайди. Агар мазкур ҳикоядаги воқеани бир афсона дейдиган бўлсак, реал ҳаётда, аниқ шахслар ҳаётида ҳам бу нарсa рўй берган. Айюбнинг тутган

иши улуғ ишдир. Уларнинг хатти-ҳаракатини улуғлик десак хатога йўл қўймаган бўламиз. Чунки фаолияти заминида катта ахлоқийлик ётади. Бундан кўринадики, улуғ эзгу ва ахлоқий ишлар улуғворлик касб этади. Бундай улуғворликни Амир Темур фаолиятида ҳам кўриш мумкин. Бу нарсa бaдиий асарларда ҳам ифoдаланган. Бўривой Аҳмедoвнинг “Амир Темур” романида шундай воқeанинг гувоҳи бўламиз. Моварoуннахрга муғуллар бoсиб келaётганда амакиси Хoжи Барлoс Темурни кенгашга чақиради. Темур кенгашда шундай фикр билдиради: “Моварoуннахрга ичкарилмай, шаҳару қишлоқларимиз бoскинлар тoмoнига қoлмай туриб, мўғул билан сулҳ тузсак, тўғри бўлади, деган ўйдаман. Акс ҳoлда, Худo кўрсатмасун...” Бу чуқур ўйланган фикрни Ҳазрат Шамсиддин Кулол ҳам қўллаб-қувватлайди. Бирoқ Ватан, халқ тақдиридан кўра, ўз жонининг oмoнлигини ўйлайдиган Хoжи Барлoс бу фикрга эътироз билдиради: “... бирдан-бир тўғри йўл молу жонни тақдир уратдан oмoн сақлаб қoлишни ўйлаш керак. Ахир, аёлларимиз, мулозим ва хизматкорларимиз билан қўлга олгудек молимизни олиб, вақтинча Хурoсoн тарафларга кетганимиз маъқул. Кейин кўрурмиз”, – дейди. Қалбида ватанпарварлик туйғуси жўш урган Амир Темур ҳеч иккиланмай қуйидагича жавoб беради:

“...Йўқ, тақсир, мен бундай қилмасман. Бир умр Моварoуннахр халқининг нонини eб, тузини ичай-да, oғир пайтларда уни ёғийнинг талoнига ташлаб кетиш инсофдан бўлмас. Бошсиз мулк – жонсиз танага ўхшайдур. Сиз ҳам қoлинг, тақсир, эл-юртга бош бўлинг. “Эл-юрт дардига дармoн бўл!” – деган нақл бор, oлий хазратлари”. Бу гапга Хoжи Барлoс эътироз билдиргач, Темур ўз гапини қатъий ва кескин айтади.

“Сиз не қилсангиз, ихтиёрингиз. Не бўлса бўлсин, мен бари-бир улус билан, эл билан қолурман”. Амир Темур мазкур сўзида бир умр садоқат билан қолади. Ўзининг бу инсоний хусусиятларини ўз фарзандлари – Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх, Мироншоҳ, Шохруҳ Мирзо ва набиралари онгига ва қалбига сингдирди. Унинг бу хусусияти айниқса Шохруҳ Мирзо, Улуғбек, Бобур, Ҳумoюн, Акбаршоҳларда ўз ифoдасининг топанлигига тарих гувоҳдир. Темурнинг бу тутган иши сўзсиз улуғворликдир.

Романда Амир Темурнинг улуғ ишларини кўрсатадиган ўринлар кўп. Уни ўқиган сари кишига улуғворликнинг моҳияти англашиб боради. Чунки роман воқеалари замирида унинг улуғлиги бўй кўрсатади. У шахсан ўзига қилинган ёмонликни кечиради, лекин элга жафо қилганларнинг узрини қабул қилмайди ва буни ўз аёнларига ҳам уқтириб боради.

Ўзини 62 кун зах ертўлага қамаб қўйган Махон ҳукмдорларидан бўлган Алибек Жониқулбоний узр сўраб, хато қилганини бўйнига олиб, у ўзини Темур оёғи остига ташлаганда, Амир Темур ўрнидан туриб қўлтиғидан кўтариб: “Ҳаммамиз ҳам бандамиз, бек. Банда бўлганда ҳам, хом сут эмган бандамиз. Худо шоҳид, сизга нисбатан кўнглимизда ҳеч қанақа гина-қудрат йўқ. Келганингиздан эса хурсандмиз”, – дейди.

У ҳамиша қуйидаги гапига риоя қилишни ўз ҳокимларидан талаб қилади:

“Ғаним тарафдан бўлган навкар бизга қилич кўтарган бўлса, ўз юртнинг тузини халоллаган бўлади. Агар шундай кишилардан биронтаси жанг маҳал қўлга тушса, ғаним тарафидан умиди узилиб, бизга келиб хизмат қилишни ихтиёр қилган бўлса, уни азиз тутинглар, мартабасини ошириб, вафодор одам деб билинглар”. Бундай йўл тутишлик катта инсонийликдир. Албатта, бундай қилишлик улуғ одамларга тегишлидир.

Демак, инсон фаолияти, хатти-ҳаракати инсонийлик касб этса улуғворлик юзага келади, у адабиётда мазмун ва шакл воситасида ифодаланса, таъсирчанлик ва аҳамиятга эга бўлади.

Текшириш учун саволлар:

1. Нима учун улуғворлик адабий эстетик категориянинг мураккаб тури ҳисобланади?
2. Улуғворлик атамасининг келиб чиқиши қандай манбага асосланади?
3. Улуғворликнинг нотиклик санъатига қандай алоқаси бор?
4. Нотиклик санъати тараққиётига қандай омиллар таъсир қилган?

5. Қайси олимлар улуғворлик ҳақида қандай фикр билдиришган?
6. Улуғворлик категорияси гўзаллик категориясидан нимаси билан фарқ қилади?
7. Нажмиддин Кубронинг улуғворлиги нимада кўринади?
8. Амир Темурнинг улуғворлиги қайси бадий асарда қандай ифодаланган?

Таянч тушунчалар:

1. Нигилизм – ҳаёт ва адабиётдаги барқарор қоида, тартиб, анъана ва қарашларни инкор этиш.
2. Панегерик – юнонча – “мадҳия” сўзидан. Умумхалқ байрамларида бирор тарихий воқеалар муносабати билан ўтказиладиган кўп минг кишилик йиғинларида сўзланадиган тантанавор нутқ.
3. Пафос – ижодкорнинг бутун асарига сингиб кетган эҳтироси, бадий асарни жонлантирадиган эҳтирос асоси.

V. ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ ТАЪЛИМОТИ МОҲИАТИ

Режа:

1. Том маънодаги бадийликни таъминлайдиган омил.
2. Экзистенциализмга муносабат.
3. Экзистенциализм таълимотини тўғри англашнинг самараси.
4. Масъулликнинг фалсафий маъноси ва вазифаси.
5. Инсон ўзини ўзи танлайди деган фикрнинг моҳияти.
6. Эзгуликнинг экзистенциячиларнинг қараши бўйича моҳияти.
7. Экзистенциячиларнинг динга муносабати.
8. Экзистенциализмнинг эҳтиросга муносабати.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Узоқ Жўракулов. Худудсиз жилва. –Т.: “Фан” нашриёти.
2. Ж. П. Стр. Экзистенциализм тўғрисида. “Жаҳон адабиёти” журнали. 1997. 5-сон
3. Словарь литературоведических терминов. – М., 1974.
4. Гайденко П. Экзистенциализм. И кн. Философская энциклопедия. – М., 1976.
5. Кузнецов В. Н. Ж. П. Стр и экзистенциализм. – М. 1976.
6. Философия луғати. –Т.: “Ўзбекистон ” нашриёти. 1976.
7. Зарубежная литература XX века. – М., 1976.
8. История русской литературы. – М., 1978.

Ҳар қандай бадий асарнинг бадийлигини белгилашда фалсафий тафаккурнинг маҳсули бўлган таълимот, қараш, йўналиш, оқимларнинг хизмати борлиги – ҳақиқат. Чунки бадийлик гўзал тасвирлар, қахрамонларнинг жозибаси

билангина белгиланмайди. Унинг замирида ҳаёт, тузум, давр ва одам моҳиятини англашга имкон берадиган ғоя бўлиши керак. Буларнинг уйғунлиги том маънодаги бадийликни таъминлайди. Бундай ғояни эса таълимот, қараш, йўналиш, оқимлар беради. Шундай таълимотдан бири экзистенциализмдир. У лотинча сўздан олинган бўлиб, мавжудлик деганидир. У Биринчи жаҳон урушидан кейин Германияда, Иккинчи жаҳон уруши даврида Франция, Иккинчи жаҳон урушидан кейин бошқа мамлакатларда, шу жумладан, АҚШда пайдо бўлган. Экзистенциализм асосини инсоний ҳаёт кечириш имконини берадиган ва, бундан ташқари, ҳар қандай ҳақиқат ҳамда ҳар қандай маълум муҳит ва инсоний субъективликни тақозо этиш ғоясини илгари сурадиган таълимотлар ташкил этади. Лекин шунга қарамай, бу таълимотнинг асл моҳиятига эътибор берилмай, унга салбий муносабатда бўлинган. Уни умидсизликда, яъни квиотчиликда (лотинча – тинч, ҳаракатсиз дегани. Эзгуликка ҳам, ёвузликка ҳам Худонинг иродасидан, тақдири азалдан деб қарашни тарғиб этиш. Фаолликдан чекинишга, ижтимоий алоқаларни ниҳоятда камайтириш воситасида ахлоқий покликни сақлаб қолишга чақириш. Бу қараш XVII асрдан Ғарбда шакллана бошлаган) айбланганлар. Бу назариянинг замирида муаммони бутунлай ҳал қилиб бўлмайди. Демак, дунёда фаолият учун ҳеч қандай имконият ҳам бўлиши ҳам мумкин эмас деган қараш ҳам ётади. Шунингдек, экзистенциализм шаънига инсоннинг қабихлиги, жоҳиллиги, шилқимлигини кўрсатиб, ёқимли гўзал жиҳатларга эътибор бермайди, инсон табиатининг ёруғ томонларидан юз ўгиради деган айблар айтилган. Шунингдек, “ўрнатилган ҳокимият билан курашиши керак эмас, чунки у ўз бошидан баланд сақлай олмайди”, деган иддаолар ҳам қилинган. Лекин унинг асли олдига қўйган мақсадини синчиклаб ўрганганда, экзистенциячиларнинг илгари сурган ғояларининг ҳаётбахшлиги, уларга амал қилиш бадий асар фалсафийлигини ошириб, қахрамон руҳиятидаги ҳаққонийликни, табиатдаги ҳаётийликни таъминлаб, бадийликни таъминлашга имкон беришини англаш мумкин. Чунки улар фалсафий моҳиятга эга. Экзистенциячиларнинг фикрига кўра, инсон қўли билан

яратиладиган нарсанинг моҳияти у яратилмасдан аввал мавжуд бўлади. Машҳур экзистенциячилик таълимотининг асосчиларидан бири, XX асрнинг йирик француз адиби, файласуфи Жан Сартр бу ҳақида шундай дейди: “Инсон қўли билан тайёрланган нарсани, масалан, китоб, қоғоз қирқадиган пичокни олайлик. У шу буюмни тайёрлаш ҳақидаги муайян тушунчага, тўғрироғи, айнан пичок тушунчасига эга бўлган, шунингдек, мана шу тушунча орқали белгиланадиган аввалдан маълум техника, яъни, моҳиятан, тайёрлаш рецепти билан иш кўрадиган хунарманд томонидан ишланган. Шундай қилиб, пичок, бир жиҳатдан, муайян фойда келтирадиган нарса ҳисобланади. Пичокнинг нимага керак эканини билмасдан туриб, уни тайёрлайдиган кишини тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, биз пичокнинг моҳиятини, яъни уни тайёрлаш ҳамда унинг вазифасини белгилашга имкон берадиган усул ва сифатлар йиғиндисини пичок мавжуд бўлмасдан олдин мавжуд эди, дейишимиз мумкин. Бунда биз тайёрлаш мавжуд бўлишдан олдин рўй беради, дейдиган дунёга техникавий нуқтаи назар билан қарашга дуч келамиз” (Ж. П. Сартр. Экзистенциализм. “Жаҳон адабиёти” журнали, 1997 йил, 5 сон, 18-бет). Мазкур таълимотнинг инсон ҳақидаги, унинг моҳиятини белгилайдиган қарашлар ҳам ниҳоятда ҳаётбахшдир. Уларнинг назарида, инсон–келажакка йўналган, келажакка қараб ўзини лойиҳалаштириши лозимлигини англаган мавжудот. Ўзининг борлигига, яъни мавжудлигига масъулдир. Ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола қилади ва мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятини унинг ўзига юклайди. Инсоннинг масъуллиги унинг фақат ўз шахсиятига жавобгар деган маънони англатмайди. У барча одамлар учун масъулдир. Одамлар олдидаги масъуллик ҳиссига урғу бериши унинг ҳаётбахш ва эзгу фикр эканлигини таъминлайди. Бундан масъуллик туйғуси, ҳатто бизнинг конституциямизда ҳам қайд қилинган. Унинг иккинчи моддасида шундай дейилган: “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансбдор шахслар жамият ва фуқоралар олдида масъулдир”.

Инсон ўзини ўзи танлайди деганда ҳам фақат бу билан чекланиб қолмай, ўзгаларни ҳам танлашни, яъни англашни назарда тутати. Ж. П. Сартр ёзади: “Ўзимизни танлашимиз қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танлашимиз мумкин эмаслиги сабабли, айти пайтда танлаганимизнинг қадриятини барқарор этишни билдиради. Бизнинг танлаганимиз эса эзгуликдир. Бироқ ҳамма учун эзгулик ҳисобланмаган нарсанинг биз учун эзгулик бўлиши мумкин эмас”. Эзгулик фақат яхши ният, яхши аъмоллар эмас, у умум инсоният манфаатига қаратилгани учун ижтимоий ҳамдир. Уларнинг назарида инсон ниманики ният қилса, ҳатто шахсий – хусусий мақсадда тutilган йўл ҳам қаттиқ ижтимоийлик касб этади. Масалан, уйланиш якка шахснинг эҳтиросига, хоҳишига боғлиқ ҳодиса бўлса-да, унинг замирида қатта ахлоқий ва умумбашарий масала ётади. Чунки инсон бу хусусий иши билан бутун инсониятни яққаникоҳликка тортади ва инсон оила ахлоқини таъминлайди. Демак, инсон ҳаммаша барча инсон учун жавобгар дейди экзистенциячилар. Шунингдек, уларнинг назарида бажарган ишининг натижасидан хавотир олиш туйғуси қучли бўлган инсонда масъулят ҳисси юқори бўлади. Бу ниҳоятда тўғри ва ҳаётбахш фикрдир. Чунки бу туйғудаги одам бажарган ишини доимо сифатли бўлишга интилади.

Экзистенциячилар динни инкор қилмайдилар, унга моиллик билдиради. Чунки улар диннинг инсонларни ёвузликдан қайтариш ва юксак ахлоққа даъват этишини тўғри англайди. Бу борада Достоевский “Агар Худо йўқ экан, унда ҳамма нарсага руҳсат бор”, – деганди. Аллохнинг маъжудлигига ишониш ва унинг муқаддас китоблари – Таврот, Инжил, Қуръонлар кишиларни ёвузликдан қайтариб, қалбида эзгулик туйғуларини уйғотиши ҳозирда ҳеч кимга сир эмас. Қуръони Каримнинг “Ахқоф” сурасининг 13-оятда “Аллоҳ бизнинг тарбиячимиз...” дейилган. Достоевский фикрининг моҳиятида шу нарса ётади. Яъни Аллоҳни инкор этиш кишиларни ахлоқий меъёрларга амал қилмасликка ва ҳайвонлик туйғуларига эрк беришга олиб келишини назарда тутати.

Экзистенциализм тарафдорларини эҳтироснинг қудратига

ишонмайди, деб ҳам айблашган. Ваҳоланки, улар ўз эхтирослари учун жавобгар, тўсиқларни енгиб, ғалабани ўз қўлига киритади ва масала, муаммо ечимини ўзи топади, инсон– бу инсоннинг келажагидир, деб билади. Бу фикрнинг тўғри ва ҳайётбахш эканлиги очиқ кўриниб турибди.

Экзистенциалларнинг фикри Шарқ фалсафасига ҳам яқин. Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида Искандар ўлими олдидан онасига мактуб ёзади. Унда онасига мурожаат қилади. Бу ҳақда академик Азиз Қаюмов шундай ёзади. “Навоий Искандарнинг онасига мурожаат орқали яна бир бор оналарни ва оналикни улуғлайди, онанинг юксак энг мўътабар зот эканини, унинг қаршисида барча даража ва рутбалар мавқе ва амаллар тубан ва номуносиб эканини ҳаяжонли мисраларда аён кўрсатади.

Бутун дунёни эгаллаган ҳукмдор ўз мактубида умр бўйи онасидан йироқда бўлганлигига афсус ўқийди. Онанинг даргоҳида тупроқ бўлиш энг буюк шоҳлик эканини фақат ўлими олдидагина тушунганини билдириб пушаймонлар қилади... Искандар узрхоҳлик қилиб, онасидан рози-ризалик тилайди, бутун умри, қилган ишларини, розилиги бўлмаса, беҳуда эканлигини айтади” (Азиз Қаюмов. Садди Искандарий. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт, 1979 йил. –125 – 126 – бетлар). Бу достоннинг ўзида шундай мисраларга тизилади.

Сангаким, бузулгон таним жонисан,
Вужудим самин лаълининг конисан.
Будур сўзки, кўп фурқатинг истадим,
Йироқлик билан меҳнатинг истадим.
Бошимга тушиб ҳарза андишае,
Дедим, олам эрур пешае.
Не қилгон ҳаёлим бори хом эмиш,
Ҳавас жоми кўнглумга оқшом эмиш.
Керак эрди то кирди мағзимга ҳуш,
Хирад токи солди димоғимга жўш.
Демон қилсам эрди ўғуллик сенга,
Қобул айласам эрди куллуқ санга.
Санга айлабон токи даргоҳлик,
Анинг отин этсам эди шоҳлик.

Ризонг ўлмаса кўнглума ғамзудой,
Бу дармондага вою, юз қатла вой.
Неча тутмади ҳукму амрингни пос,
Тут, албатта, сен пос бу илтимос.

Таниқли ёзувчи, философ Ж. П. Сартр ўзининг “Экзистенциализм тўғрисида” деган мақоласида ҳам она меҳри ҳар қандай меҳрдан устун туруши ҳақида ёзади. Бунда у шогирди билан бўлган воқеани мисол келтиради. Шогирдининг ота-онаси бир-бири билан аразлашган. Бунинг устига, ота босқинчилар билан ҳамкорлик қилишга мойил. Акаси олмонлар ҳужум қилган 1940 йили ўлдирилган. Шогирд ўзидаги жўш урган эзгу туйғу туфайли душмандан ўч олишга аҳд қилади. Эрининг ним хиёнатидан ва катта ўғлининг ўлиmidан жуда қаттиқ қайғуга чўмган она учун кичик ўғил бирдан-бир суянчиқ ва мадад эди. Йигит олдида икки танлов – йўл турар эди. Бири–онасини ташлаб, Франция қуроли кучларига қўшилиб, босқинчиларга қарши курашиш, яъни мақсад йўлини тутиш ёки қолиб, онасига ёрдам бериш. Йигит кўп иккиланиш ва мулоҳаза юритишдан кейин иккинчи йўлни танлайди. Ж. П. Сартр йигит тилидан шундай ёзади. “Мен ўз онамни унга пулимнинг бир қисмини ҳадя қила олиш даражада яхши кўраман дейишим мумкин. Лекин мен буни фақат ўшандай ишни амалга оширганимдан кейингина айтсам бўлади. Мен “Онамни етарли, у билан қолиш даражасида яхши кўраман”, деб фақат унинг ёнида қолганимдагина айтишга ҳақким бор. Бу менинг муайян ҳиссиётим онларини тасдиқлайдиган ва белгилайдиган қилмишимдан кейингина аниқланиши мумкин. Борди-ю, агар қилмишимни, ҳиссиётимни оқланишини хоҳлайдиган бўлсам, мен ёмонлик доирасига кириб қоламан”.

Экзистенциаличиларнинг фикрларини синчиклаб ўрганилса, уларнинг фалсафий қарашларининг моҳияти бадиий ижодда ниҳоятда асқотишини англаш мумкин. Улар шундай дейишади. “Ҳаётда ўзини ўзи яратадиган муҳаббатдан бўлак муҳаббат йўқ, муҳаббатда ўзини намоён қиладиган муҳаббатдан бошқа “бўлиши мумкин” бўлган ҳеч қандай муҳаббат йўқ”, “Инсон ўз ҳаёти билан яшайди, у ўз киёфасини яратади”.

Экзистенциачилар ўз диққатларини руҳият масаласига ҳам қаратганлар. Ва худди руҳшунослардек ёндашиб, илмий-назарий жиҳатдан тўғри ёритиб беришган. Уларнинг наздида, қўрқоқлик физиологик тузилишнинг натижаси эмас, балки ўз қилмишлари билан ўзини қўрқоқ қилган. Мижози асабий, заиф, чала ёхуд тўлақонли бўлиши мумкин, лекин заиф одам дегани, албатта қўрқоқ дегани эмас. Чунки қўрқоқлик, бош тортиш ёки ён бериш оқибатида вужудга келади. Мижоз бу ҳали ҳаракат эмас. Қўрқоқлик ўз қилмиши орқали аниқланади. Одамлар ўзлари гира-шира тасаввур қиладиган ва уларда даҳшат уйғотадиган нарса бу қўрқоқнинг қўрқоқ бўлгани учун айбдорлигидир. Қўрқоқни қўрқоқ қиладиган – ўзи, қахрамонни қахрамон қиладиган ҳам ўзи. Ҳамма вақт қўрқоқ учун қўрқоқ, қахрамон учун эса қахрамон бўлмасликнинг имконияти бор, фақат буни амалга оширишда қатъий журъат талаб этилади. Инсонни қилган ишига қараб баҳолайди, у тақдирини ўзи белгилайди. Бу фикрнинг ҳаётбахш эканлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Бадий ижодда бу фикрга амал қилиш характернинг табиатини очиб беришга ва ҳаётийлигини таъминлашга қўл келиши муқарардир.

Экзистенциачилар фикрига қўра, инсон табиий ёки ижтимоий зарурият таъсири остида шаклланадиган нарса сифатида намоён бўлмайди, балки ўз-ўзини танлаши “ҳар бир ҳаракати ва иши билан ўзини шакллантириши” лозим. Шу билан эркин инсон ҳамма қилган ишлари учун жавобгар бўлади. Ва “вазиятни баҳона қилиб” ўзини оқламайди. Теварак-атрофда қилинаётган ҳамма ишлар учун ўз айбини сезиш бу эркин инсоннинг иродасидир.

Бадий адабиётда фалсафий романлар экзистенциализм ғоялари ифодаланган типик шаклидир. Фалсафий романларнинг қахрамонлари муҳит ва ташки омил таъсирида тадрижий тарзда шаклланмайди, балки шаклланган характерга эга бўлади. Лекин у муаллиф ғоясини изчиллик билан ўзида ифодалайди. Сюжет ва воқеа-ходиса давомида ечиладиган конфликт белгилаган фалсафий концепцияга бўйсунди. Уларда инсоннинг одам ва олам ҳақидаги қараши, унинг англаши уларга шахсий

муносабатлари фалсафий нуктаи назардан очилади ҳамда сюжет тасвирида кўрсатилади. Бу нарса Сервантес, Стендал, Достоевский асарларида ўз ифодасини топганлиги қайд қилинади. Ҳатто Г. Шмидтнинг философик луғатида Европада экзистенцияча карашларни тарқалишига Достоевский романларида катта роль ўйнагани таъкидланган. Шунингдек, шахснинг тўлақонлиги, яхлитлиги халқнинг яхлитлигига боғлиқ, агар шундай бўлмаса, инсон ўзининг теранлиги ва ҳаққонлигини йўқотади, дейилади. Бу нарсанинг ҳақиқат эканлигини Достоевский романларида кўриш мумкин. Ёзувчи замоннинг ўткир зиддиятларини чуқур ва ҳаққонийлик билан очишга интилган ва унинг уддасидан чиққан. У ҳаётнинг кунлик тартибларига бўйсунмайдиган, улар қобиғида яшай олмайдиган характерлар яратди, уларни фавқуллодда вазиятга эга бўлган сюжетларда кўрсатди. Адиб ижодининг ўзига хослиги унинг мутафаккир ижодкор эканлигида кўринади. У ҳаёт ҳақиқатини акс эттирар экан, унинг қонуниятини тушунишга, ҳаётни ҳар томонлама мушоҳада қилишга интилди, инсоннинг ҳаётдаги моҳияти нималигини англашга ҳаракат қилди. Достоевскийнинг маҳорати шундаки, у айна рухий коллизия, мураккаб ғоявий муаммоларни ечишда маъроқли ва кўламдор фабуларни юзага келтиради ва ечади. Романларда кескин, жиддий интригалар динамикаси асар замирига сингдирилган ғояни маъқуллаш ёки инкор қилиш қаҳрамон характери билан уйғунлашиб кетади ва улархатти-ҳаракатида ўз мужассамини топади. Раскольниковнинг “ғайритабиий одам”, “тўсиқларни босиб ўтиш” ҳуқуқлари ҳақидаги назариясини ёки Иван Карамазовичнинг “бу дунёда ҳамма нарса мумкин” деган нигилистик ғояси фабулада, роман сюжетида, характерларда очиб берилади ва қаҳрамонларнинг ички, рухий курашида кўрсатилади. Романнинг барча воқеа-ҳодисалари, барча сюжет ришталари, қаҳрамонлари хатти-ҳаракати, руҳияти бош ғоя билан уйғунлашади, бир-бири билан чамбарчас боғланади. Романлардаги драматизм сюжетдаги зиддиятлар туфайли янада кучаяди. Уларга чуқур ички маъно, яъни инсон қисматидаги фожиявийлик моҳияти сингдирилади. Асарларда инсон, унинг характери, ички моҳияти, бир онли

рухий изтироб, ҳаётий кўнгилсизлик, суҳбатида жиноятини бўйнига олиб, тавба қилиши, Карамазовичнинг Алёша билан суҳбати, Смаряковнинг жиноятини тан олиши, Версилонинг олдидаги тавбаси ва бошқа ҳодисаларда кўринади. Қаҳрамонларнинг барчаси яширин равишда қилган жиноятлари учун виждони олдида гўё суд олдида тургандек тавба қилишади. Достоевскийнинг асарларини кўздан кечирган одам, ҳақиқатан, ҳам, ўзига кўп нарса олади. Чунки унинг асарларида философия, руҳшунослик, ахлоқшунослик, ҳуқуқ, мантиқ фанлари бадиий адабиёт билан уйғунлашиб кетган. Шундан унинг асарларида инсон ва ижтимоий ҳаёт ҳар томонлама чуқур таҳлил қилинган, ҳамда уларнинг моҳияти очилган. Эксистенциячиларнинг таълимотида, кўриб ўтганимиздек, замирига бу нарсалар – фикрлар сингиб кетган, шунингдек, эксистиенциячилар инсон иродасига катта эътибор беради. Сабаби иродаси кучли одам мақсадга эришади ва ҳар қандай тўсик устидан ғолибдир. Бу нарса Эрнест Хемингуйнинг “Чол ва денгиз” қиссасида ёрқин акс эттирилган. Сантьяго учун умидсизлик гуноҳдир, китобхон кўзи ўнгида мағлубиятни билмайдиган, иродали киши тимсолида намоён бўлади. Бундан кўринадики, эксистиенциализм ҳаётбахш таълимот ва оқимдир.

Текшириш учун саволлар:

1. Том маънодаги бадиийликни қандай таъминланади?
2. Эксистенциализм оқими қачон юзага келган ва унинг асосида нима ётади?
3. Эксистенциализмга қандай муносабатда бўлинган?
4. Эксистенциализм таълимотини тўғри англаш қандай самара беради?
5. Масъулнинг фалсафий маъноси ва вазифаси нимадан иборат?
6. Инсон ўзини ўзи танлайди деган фикрнинг моҳияти қандай?
7. Эзгуликнинг эксистиенциячиларнинг қараши бўйича моҳияти қандай?

8. Экзистенциализмнинг динга бўлган муносабати қандай?
9. Экзистенциализмнинг эҳтиросга муносабати қандай?

Таянч тушунчалар:

1. Детерминизм (лотинча – белгилайман, аниқлайман) – реал дунёдаги нарсалар, жараёнлар ва ҳодисаларнинг объектив қонуний тарздаги ўзаро ҳамда бир-бирини тақозо этиши ҳақидаги фалсафий таълимот.

2. Универсум – замон ва макондаги барча объектив борликни англатадиган қадимий фалсафий атама.

3. Априори – тажрибадан аввалги, тажрибага алоқаси йўқ билим деган маънони англатадиган фалсафий тушунча.

VI. МОДЕРНИЗМ ОҚИМИ

Режа:

1. **Модернизм** ҳақида тушунча.
2. **Модернизмнинг** адабиётга кириб келиши ва шаклланиши.
3. **Модернизмга** нисбатан ўзбек адабиётшуносларининг қарашлари.
4. **Модерн шеър** ва достонларнинг хусусиятлари.
5. **Модерн руҳидаги** ҳикоя ва романларнинг ўзига хослиги
6. **Тоталитар тузумда** модерн руҳидаги асарларни кенг қулоқ ёзмаганлигининг объектив ва субъектив сабаблари.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Эслен Ховардсхолм. Модернизм. “Жаҳон адабиёти”, 2001 йил, 1-сон.
2. Андре Бретон. Сюрреализм манифести. “Жаҳон адабиёти”, 2000 йил, 5-сон.
3. У. Норматов, У. Ҳамдам. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи. “Жаҳон адабиёти”, 2002 йил, 12-сон.
4. Э. Очилов. “Сиз шеър айтасизму ё одам кўркитасиз”. ЎзАС, 2004 йил, 17-сентябр.
5. П. Қодиров. Маънавият, модернизм ва абсурд. ЎзАС, 2004, 26-март.
6. А. Отабоев. Шу кунлар нафаси. ЎзАС, 1997 йил, 23-феврал.
7. А. Мамарасулов. Н. Эшонқул ҳикоялари ҳақида. ЎзАС, 1996, 29-март.
8. Б. Рўзимухамедов. Насримизга бефарқ қарамайпмизми? ЎзФС. 2001 йил, 7-декабр.

9. Ҳ. Каримов. Поэзия – ўз-ўзича воқелиқдир. ЎзАС. 2006 йил, 24-март.

10. Ҳ. Каримов. Истиқлол даври шеърляти. – Т.: “Зарқалам” нашриёти, 2005 йил.

11. Ҳ. Каримов. Истиқлол даври насри. – Т.: “Зарқалам” нашриёти, 2007 йил.

Ҳар қандай янгиликнинг асоси тафаккур, ҳаётни идрок этиш иқтидори ва даврдир. Бу нарса ўз-ўзидан юзага келмайди, балки билим ва савия заминида ҳосил бўлади. Кишининг билими ошган сари у ҳаётга ўзгача кўз билан қарай бошлайди. Нимаки эскисининг инкори ўрнига келса, у янгиликдир. Модернизм жараёни ҳам шундайдир. XIX асрнинг ўрталарига келиб, айрим илғор фикрли европа ижодкорлари воқеликни тасвирлаш, унга “тақлид” қилишдан чекина бошладилар. Уларнинг наздида бу нарса ижодкорлар имкониятини чеклаб қўяди. Бу борада норверг адиби ва мунаққиди Эслен Ховрдсхолм шундай ёзади: “Бугун биз шундай санъат билан рўпарама-рўпара келиб турибмизки, бу санъат ҳақиқатга ўхшашлик талабини инкор этади. Бу санъат воқеликни бошқача тарзда қабул қилишга интилади. Бошқача бирон яхшироқ сўз тополмаганлари учун замонавий санъатни “модерн санъат”деб атамоқдалар” (“Жаҳон адабиёти”, 2001 йил, 1-сон.197-бет).

Норман Мейлер “Пикассонинг ёшлиги” асарида модернизмнинг туғулишини технологик инқилоб билан боғлайди. У: “Бирон-бир масофани фақат от ёрдамигина эмас, бошқа воситалар кўмагида, боз устига, ақл бовар қилмас тезликда босиб ўтиш мумкин экан, ижод майдонига ҳам бошқача андозалар билан ёндашмоқ керак, деган тушунча-ақидалар пайдо бўлди”, – дейди. Ана ўша йиллари Фрейд тушлар таъбирини кенг жамоатчиликка ўзига хос ҳавола қилганди. Бу эса кўплаб ижодкорларни ҳаётга янгича нигоҳ билан қарашга ундай бошлади. Чунки инсоннинг ботиний оламига илк йўлак очилганди. Азалий тушунчалар, анъаналар чилпарчин бўлиб кетганди. Бу жамиятдаги техникавий тараққиёт, бадиий ижод

жараёнида ҳам ўзгариш яшашга замин яратди”. XIX асрнинг ҳақиқатининг шартли ва чекланганлигини англаб етган XX асрнинг ижодкорлари дунё борликни бевосита эмас, балки бавосита, яъни ақлан эмас, аксинча қалбанидирок эътиборга бошладилар. Натижада воқелик объектнинг ранг-баранг ботиний олами жилва қилиб, кўзларни камаштира бошлади (Александр Генис). Демак, модернизмнинг объекти реал воқелик эмас, субъект, яъни ижодкорнинг тасавзуридаги воқеликнинг талқинидир. Лекин уни луғавий маъносига кўра (модернизм – французча *modernisme* – энг янги, замонавий) бутунлай янги нарса дейиш тўғри эмас. XX аср бошларида Ғарбий Европада адабиёт ва санъатда юзага кела бошлаган импрессионизм, футуризм, экспрессионизм, унанимизм, сюрреализм каби оқимлар унинг хамиртурушини ташкил қилади. Масалан, сюрреализм оқимининг хусусиятига кўра, унинг мақсадида, оғзаки, ёзма ё йозилган бошқа бир йўл билан фикрни реал қилишни ифодлаш, муайян ассоциатив шаклларнинг олий реаллигига ишониш, ҳаёлотнинг қудратига, фикрнинг беғараз ўйинига, ишончига таяниш ётади. Сюрреалистлар ақлга суянади, унинг қудрати билан иш қўради.

Чунки ақл кучигина одам ва олам моҳиятини тўғри англашга имкон беради. Модернизмнинг йўналиши ва мақсади ҳам шундай. Демак, модернизм шаклланишида катта роль ўйнаган оқимларнинг замирида ҳаётбахш таълимот мавжуд экан, оқимларнинг уйғунлашган кўриниши бўлган модерн руҳидаги асарлар замирида ҳам одам ва олам моҳиятини англаш теран қўл келадиган муҳим фикр ва ният борлиги шубҳасиздир.

Ҳаётда ҳар қандай янгилик қаршиликка учрайди. Бундай бўлишининг икки сабаби бор. Биринчи сабаби, ўрганган анъанадан воз кечолмаслик ва уни тушуниб етмаслик оқибатида инкор қилинди. Ҳозирги кунда модерн руҳидаги асарларга нисбатан икки қараш мавжуд. Яъни модернизм оқимини қўллабгина эмас, уни бугунги ўзбек адабиётида етакчи тамойил бўлишни истовчи ва “модернизм ғарб ҳодисаси сифатида ўзбек маънавий муҳитида нашъу намо топа олмайди... Шарқона исломий маънавият, ўзбек маънавияти бунга йўл қўймайди,

– деган иддао билан кескин қарши турувчилар. Лекин иккала қарашдагилар ҳам эмаслар. Биринчи гуруҳ бугунги кун адабиётида кишини ўйлашга, фикрлашга мажбур қиладиган, плюрализмга эга бирдан-бир оқим – бу модернизм, деб анъанавий асарларга, хусусан, шеърятга бепсандлик билан қарашлари ила ҳақ бўлишмаса, иккинчи гуруҳдагилар эса оқим билан унинг маҳсули шеърятга қарашни аралаштириб юборишган. Лекин иккинчи гуруҳнинг оқимга қарши чиқишларида жон бор. Чунки кўп модерн шеърлардаги ташбеҳлар ўта беўхшов, нафосатдан ҳоли. фикрлар чалкаш, бошқотирма шаклдаки, албатта, бундай шеърлар киши руҳига сингмайди, туйғуга бегона бўлиб қолаверади. Руҳга бегона нарасада эса жозиба бўлмайди. Лекин шеърнинг бу тарзида бўлишга оқим айбдор эмас, балки бу шоирларнинг оқимнинг ўзига хослигини, мақсади, моҳиятини англаб етмамаганлигининг оқибатидир. Чунки бу оқимда миллат руҳидан, турмуш тарзидан, табиатидан чекинмай олам-олам маънога эга, гўзаллиги билан завқлантирадиган шеър ёзса бўлади. Бунга япон, корей шоирларининг шеърлари яққол мисолдир.

Модернизм шеърининг хусусияти ҳақида Эрлинг Кристи шундай ёзади. “Поэзия воқеликка таклид қилиш эмас ёки у воқеликнинг тафсири ҳам эмас, поэзия – ўз-ўзича воқеликдир, воқелик бўлганда ҳам, амалдаги воқеликдан ортиқроқ даражадаги воқеликдир. Унда жўнлик пардасини бир чеккага суриб қўйиб, бизнинг онгимизнинг “воқелик” билан мулоқотга киришмоғига ёрдам берадиган “ҳимоя механизми”нинг хатти-ҳаракатини намоён қилишга интилиш тажассум топгандир. Яхши асар – китобхон шуурида портлайдиган бир бўлак сиқик воқеликдир” (жаҳон адабиёти”. 2001 йил, 1-сон, 197-бет). Бу сўзлар фақат поэзия учун эмас, жамики модернизм учун қонун кучига эга.

Бундан кўриняптики, бу оқимни бутунлай рад этиш жоиз эмас. Унинг бугунда етакчи оқим бўлиши ташвиқот ва тарғиботга эмас, ижоднинг самарасига боғлиқ. Бугунги кунда модерн шеърлар киши қалбини забт этолмаслигига, руҳига сингмаслигига юқорида айтганимиздек, оқим айбдор эмас, ижод

махсули, яъни шеър айбдор. Яъни “ўз-ўзидан воқелик” бўлган миллий рухга эга шеърнинг юзага келмаслигидандир.

Маълумки, бадий ижоднинг биринчи қуроли сўздор. Ижодкор ўзи идрок этган воқелик, олами, кишига айтмоқчи бўлган фикрини, илгари сурмоқчи фикрини, ғоясини сўз орқали етазади. Сўз ва ибораларни, ташбеҳларни ўринли қўллаш, айниқса, шеър учун зарур ва шартдир. Бу борада Аристотель шундай ёзади. “Мен кўп қўлланадиган ҳамма сўзлардан бошқасини ноёб сўзлар, метафора, чўзилган ва бошқа сўзларни ғалати сўз деб атайман. Лекин кимдир бутун нутқини шундай асосда тузса, ё топишмоқ, ё варваризм келиб чиқади. Кўчма сўзлар, метафоралардан ташкил топса – топишмоқ, ноёб сўзлардан ташкил топса – варваризм юзага келади” (Аристотель. Поэтика. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт, 1980 ,45-бет).

Бу фикрнинг ҳақиқат эканлигини модернизм руҳидаги шеърятда кўришимиз мумкин. Модернизм моҳиятини тушуниб, қалбан идрок этиб, ижод қилган шоирлар Рауф Парфи, Фахриёр, Баҳром Рўзимуҳаммадлардир. Маълумки, моддий борлиқнинг аниқ тасвири таъсирчанликликни ошириш билан бирга, лирик қаҳрамоннинг энг нозик туйғулари ва ички кечинмаларини ҳам ёрқин ифодлашга хизмат қилади. Рауф Парфи шеърларида шу ҳол кўринади. Айниқса, “Йўловчи” туркумига кирган шеърларида ёрқин ўз ифодасини топган.

Модерн шеър кутилмаган ташбеҳлари билан ажраб туради.

Умидларнинг қулини сепдим,
Мен бошимга,оқарар сочим.
Қолавердим, қаёнлар кетдинг,
Сен мендаги ўзингдан кочиб, –

деб ёзади Фахриёр. Умидларнинг ушалишига ҳижрон изн бермайди. Ҳижронда қалб оташга айланади. Оташда умид варақлари қуяди. Куйган сари оташ алангалади.

Қўнгилда умидлар исёни
Ҳажринг дарвозасини тепади,
Армон умидларнинг конига

Висолинг хокини сепад
Юрак – умидларнинг мозори,
Уни ҳеч ким зиёрат этмас,
Дилдан унутмоқ озори
Муҳаббатнинг мисоли кетмас,
(Суйги не дегани кўнгил олдида).

Бу алангада куйган умидлар мазор тусини олади. Уни ҳеч ким зиёрат қилмайди. Чунки у кўринмайди, у ботиний – қалб мазоридир. “Висолинг хокини сепад” дейиш мантикли. Ҳижрон оловлантурса, висол сўндиради. Табиийки, сўнган нарсадан кул қолади.

Модерн шеърнинг яна бир хусусияти, унда сўз анънавий шеърлардан ўзгача қурилади, шоир позицияси аниқ бўлмайди, маълум бир ҳулосавий яқун ясалмайди. Аксарият ҳолда тиниш белгилар ҳам қўйилмайди. Чунки фикр онг оқими монанд тинимсиз оқади, кишига тинчлик бермайди. Баҳром Рўзимумуҳаммаднинг шеърлари шундай. “Жараён” номли шеърида шундай ёзади.

Рухимда яшайди бир ваҳший одам
кузатиб ётади феъл-атворимни
канча сипо кўринсам шунча дарғазаб

Агар киши онг оқимини фикрлашга йўналтурса, “ваҳший одам” кимлигини англайди, идрок этади. У – иблис-шайтон. Маълумки, шайтон эзгуликдан безовта бўлса, ёмон аъмоллардан гул-гул ёнади.

бетокат бўлади гоҳида
гул ҳидласам ёки шеър ёзсам
беҳосдан ириллаган кучук сингари
ичсам сакраб кетар қувонганидан
шундай ўкирарки бу кичкирик
фош этади мени ва уни

Ҳа, барча ёмонликларнинг илдизи ичкилик. Ичган одамнинг ҳаракати эса шайтонийдир. Шайтон қуткусига берилган

одамдан дўстларнинг ихлоси қайтади (дўстлари фикридан қайтар охиста, Мен борган даврга яқинлашмаслар). Инсон инсонийлигича қолиши учун руҳидаги шайтонга нисбатан исён кўтариш керак. Шундагина бу “ваҳший киши” жунбишдан тўхтайди, тинчийди.

аммо бу кичкирик янграган заҳот
чўғдек оғир бир ҳарсанг тошни
елкамдан туширгандек бўламан бир зум

сўнг эса жиддийлик калкар юзимга елкамга
чиқади ўша ҳамда
пинакка кетади шу ваҳший киши

Миянинг чатнатгудек фикрлашга мажбур этиш модерни руҳидаги шеърнинг энг муҳим хусусиятидир. Бунинг исботини яна Баҳром Рўзимуҳаммад шеърдан тонамиз.

Дарахт ковагининг меҳмони курқув
Илоннинг ишки тушди пиначига
Тановул киламан ғусса бўтқасин

Маълумки, дарахтнинг қаваги ҳамиша илон, бойўғилларнинг макони саналади. Шундан ковакка яқинлашиш кўркувлидир. Илон пиначини яхши кўриб қолагани йўқ, уни ейишга иштиёқманд. Дарахт – бу ерда дунё маъносиди. Дунёда эса кучсизнинг устидан ҳамиша кучли ҳукмрон. Шоир бу билан муроса қилолмайди, шундан ғуссага ботади.

Модерн шеърда кейинги парча аввалги парчанинг маъносини тўлдириб бормайди. Ҳар парча мустақил, тугалланган маънога эга бўлади.

ахир рангин камалак бор-қу
нега зерикади товус катакда
само ташқарида қолиб кетмас ҳеч

Гўзалликка эга бўлган хилқат ҳеч қачон безътибор қолиб кетмайди, албатта, ўзини намоён қилади. Чунки гўзалликнинг

замирида эзгулик мавжуддир. Эзгулик эса ҳамиша ғолибдир. Товус – бу ерда гўзаллик тимсоли.

юлдузлар бор ундан нарида
байхайбат кўз ёши бор зўлдирдек
у онаси ёмғирнинг корнинг

Биламизки, кўз ёши чуқур дард, изтиробдан юзага келади. Аристотелнинг таълимотига кўра, дард, изтироб киши қалбини поклайди. Шоирнинг дарди ижтимоий дард бўлгани учун жуда катта, у ёрилса, ёмғир, қор бўлиб ёғилади. Демак, бу кўз ёши нафақат инсонни, балки оламни ҳам поклайди.

Бундан кўриняптики, модерн шеърият ҳар доим ҳам тушқунлик кайфиятини тарғиб қилмайди. Ҳатто унинг тасаввуф шеъриятига яқинлиги бор. Чунки, кўриб ўтганимиздек, модерн шеърият ҳам ҳаётни ва одамларни ёмон иллатлардан фориғ бўлишга ундайди. Бундай хусусиятни Абдували Қутбиддин, Даврон Ражаб, Иқром Искандар, Гўзал Бегим, Олим Набизода шеърларидан топиш мумкин. Лекин беўхшов ўхшатишлар, бирор ҳафтадан кейин шоирнинг ўзи нима демоқчи эканлигини ўзи англатиб беролмайдиган ижодни модерн намунаси деб берилиш ҳоллари учрайдики, булар модерн йўналишдаги шеъриятдан кишининг ихлосини қайтариши табиий ҳолдир.

Модерн асарларнинг яна бир хусусияти ижодкор табиат ва жамият ҳодисаларидан туғилган ўй-фикрларини ўз тасаввуридаги ҳолатларда реаллаштиришга интилишдир. Шу ҳолатни Наби Жалолоддиннинг “Чиптасиз одамлар” достонида кўриш мумкин. Маълумки, ҳаётда, жамиятда рўй берадиган воқеа-ҳодисалар (табиат ҳодисаларидан бошқа барчаси) инсониятнинг сазой-ҳаракатига, қилмишига боғлиқ. Уларнинг фаолияти туфайли жанг, уруш бўлади, вайронгарчилик рўй беради, одамлар кулфатларни бошидан кечиради, тараққиёт таназзулга юз тутади ёки гуллаб-яшнайди, халқ ҳар томонлама фаровонликка эришади. Лекин кўпчилик буни ҳолат, давр, замон, жамият, муҳит, шароитга нисбат беришади. Тўғри, унинг қайси бир маънода таъсир қилиши – факт. Бироқ уларнинг юзага келиши инсоният

ақл-заковати ёки жоҳиллиги меваси эканлигини унутмаслик керак. Шоир ёзади.

Ловуллаб келади нимадир,
Қарсиллаб келади бир бало,
Тешилар,
Ёнадир,
Синадир,
Тўкилар дунё,
Яна ким билади...
Биладир...
Бир чимдим умрга ишонган
Хаёллар бағрини тиладир.
Теголмай қайрилган нишонга
Ёйлар биладир.
Тинмайин қилган у тавалло –
Ё нафс,
Ё лаъин.

Демак, инсон бир чимдим умрини абадий деб билиб, яратганни унутиб, нафсга берилиш орқали бошига балолар ёғилади. Октябр инқилоби шундай ловуллаб, қарсилаб келган бало эди. Чунки бошлаган биринчи ишлари инсониятни инсоф, диёнат, адолат, юксак ахлоқ ишлариға йўллаган динга қарши боргандилар. Достоннинг иккинчи қисмида бу кимсаларнинг таърифини беради.

Тангрининг юзига оёгин
Бигиз қилолган даҳрий, –

дейди. Бу жуда тўғри таърифдир.

Маълумки, барча ёзиқ (гуноҳ)ларнинг асоси – нафс. Инсон ўз нафсини енгмасдан, ёмонликдан халос бўлолмайди, поклик сари қадам ташлай олмайди. Қачонки инсон ўзлигини енгса, яъни нафс устидан ғолиб келса, нафсга бошловчи шарпалар чекинади. Фахриёрнинг “Ёзиқ” достони замирида шу фикр ётади. Достон “Гулнинг косасига қуйиб ичар Вақт мени лиммолим” мисраси билан бошланади.

Вакт бу ўринда жуда кенг маънони ўзида мужассам этади. Яъни дунё, муҳит, жамият, давр, замон маъносида. Маълумки, буларнинг бари инсониятга тазйиқ қилади. Агар инсоният улар кутқусини енгилда ўзида куч-қудрат топа олмаса, ўзи Вакт домига тортилади. У сездирмасдан “Гулнинг косасига қуйиб ичади”, яъни имонни кемиради.

Имони йўқ ҳеч ким эмас,
“Жоним қурбақага айланди. Вакт”
Ой эса ботган
Ботқокларга ботиб қолган Ойнинг оёғи
Қаталайди нилуфар.

Ой – ёруғлик, эзгулик рамзи. Лекин унинг оёғи дунёнинг ботқоқига ботиб қолган. Бундан гўзаллик рамзи – нилуфар изтиробда. Гулларини юмуб олган (қаталайди нилуфар). Бобараҳим Машраб ҳам шунга ўхшаш фикрни айтган. “Дунёга келиб, лойига билмай бота қолдим”, – яъни “Дунёга келиб, бахт юзини кўрмай лойига ботади”. Демак, дунё шунчалик ярамасликларга тўла. Лекин нолиш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Эзгу амалларгина ҳаётни, инсоният оламини иллатлардан халос этади.

Юлдузлардан шуълалар соғиб
унга ичиради парилар – куффор...

Биринчидан, бу гўзал мисралар, ташбеҳлар кишини гўзаллик оламига олиб киради. Париларнинг яхши амалидан нилуфар (эзгулик рамзи) қаддини кўтаради. Оқибатда ўзининг эзгу ҳаракати билан бозорга, яъни бугунги кунга, жамиятга таъсир қилишга ҳаракат қилади. Унинг бу саъй-ҳаракатига ёвуз кучлар ҳалақит бермаслиги учун Солор (аскар)лар назорат қилади. Натижада ёмонликнинг қўлидан ҳеч нарса келмай қолади (ёсуманнинг нафақаси етмайди). Маълумки, ҳаракатсиз фақат сабр қилиш билан киши ҳеч нарсага эриша олмайди. Чунки Оллоҳ ҳаракат қилган одамгагина марҳамат кўрсатади. Шундан нилуфарнинг эл назарига тушганидан,

ҳаракатсиз, фақат сабр қилиш билан, бирор эътиборга муяссар бўлишни кутган сабур (сабр)ни ҳасаддан қорни оғриб қолади. Демак, ёмон ҳаракат жазосиз қолмайди, қайтага ёзиқ (гуноҳ) қа маҳкум бўлади.

Достоннинг ҳар бир мисраси рамзийликка эга. Бу рамзлар асосида мифлар, афсоналар, ривоятлар, тарих, диний қарашлар ётади. Булардан беҳабар киши сўзсиз, шоир мақсадини англай олмайди

Вақт мени ичади, ичади,
боши гир айланар, айланар.
Бу кеча, бу кундуз кечади,

Бу ўринда вақт икки нарсани англатади, яъни барча нарсани емиради, агар унга қарши ўзида куч-қудрат топмаса, ўз домига тортади, ўзлигидан жудо қилади.

Ҳар бир давр ўзининг янги қарашлари ва янги томоийларини юзага келтириши – табиий ҳол. Модерн руҳидаги асарларнинг юзага келиши ва бирмунча жонланиши – шунинг маҳсули.

Тўғри, модернизм, умуман олганда – янги йўналиш эмас. У ғарб адабиётида аллақачондан бери мавжуд. Лекин у ўзбек адабиётида янги тамойилдир. Бизнинг адабиётда унинг кеч кириб келишининг объектив ва субъектив сабаблари бор. Объектив сабаби шундаки, модерн руҳидаги асарлар замирида кучли ғайри табиий психологик ҳолат ётиши билан бирга, рамзий воқеа-ҳодиса тасвирида, рамзий манзараларда, ғайри-табиий олам тасвирида ўзи яшаб турган жамият иллатларини кучли танқид остига олиш ва фош қилиш характери мавжудки, шунингдек, уни юзага келиши ва урчишига сабабкор шахсларнинг қиёфасини шафқатсиз очиб ташлаш хусусиятига эга. Маълумки, тоталитар жамият бунга йўл қўймасди.

Субъектив сабаб эса модернизмнинг хусусиятини, унинг йўналишини ва моҳиятини ўзлаштирган ижодкорнинг етишиб чикмаганлиги. Бунинг сабаби тузум сиёсати ва мафқурасига бориб тақалади. Бизнинг адабиётда модернизм мустақиллик арафасида шакллана борди.

Насрда модернизм йўлини бошлаб берган ва энг кўп асарлар ёзган Назар Эшонкулдир. Унинг бу борадаги ҳикояларидан биринчиси “Маймун етаклаган одам”дир. Ҳикоя қаҳрамони чол (ёзувчи исм қўймаган. Назаримизда атайлаб шундай қилган, ҳикоя финалига етгач, унинг қисмати битта ўзига эмас, кўпчиликка тегишли экани ойдинлашади) ўзига симпатия уйғотмайди. Омадсиз, ҳаёт унга кулиш уёқда турсин, жилмайиб ҳам боқмаган, шундан асабий, аламзада кўринади. Лекин ҳикоя ниҳоясда бу тасвир ижтимоий ҳаратерга эгаллиги аниқ бўлади. Яъни чол эътикод қўйган, ишонган тузум қиёфаси эканлиги яққол намоён бўлади.

Бу нарсая ҳикоя сюжет чизиғи тасвирида ўз тасдиғини топади.

Воқеабайъинчиси чолнинг расм эканлигини билгач, нималар чизганини, қандай суратлари машҳурлигини суриштирганда, санъатдан хабардорлар йиғирманчи йиллардаги ижоди яхши эканлигини айтишган эди. Шундан у овқат олиб кирганда, расмларини кўришга рухсат сўрайди. У лоқайдлик билан айвонга ишора қилади. “Айвон узун бўлиб, суратлар чизилган йилларига қараб, кўргазмага қўйилган, тўғрироғи, бор-йўғи хиркка яқин сурат ва эскизлар “1957”, “1947”, “1928”, “1926” да ҳоказо тартибда териб қўйилганди... 1921 йил санаси ёзиб қўйилган расмда қуюқ ўрмондан маймун етаклаб чиқаётган барваста йиғит тасвирланган эди. “Йиғитнинг кўзлари тийрак ва ишонч билан порлаб турар, маймуннинг бўйнига солинган кишан таранг тортилган эди”. Бошқа суратларда қора рангнинг мўллиги мавҳумлик касб этиши билан бирга, бутун ҳаётни зулмат ўраб олгандай киши қалбини қандайдир нохушлик қўлаб оларди. Суратдан суратга ўтган сари бу рангнинг орғиб бориши кишини ўйлантириб қўяди. Мушоҳадага бериласиз, натижада саналар бежиз қўйилмаганлигини, улар замирида катта ғоя ётишини киши англай бошлайди. Яъни саналар қўйилган даврдаги талатўплар, “душман излашлар”, катагонлик, кадрсизлик, адолатсизликларни ёдга солади. Онг оқими миянинг пучмоқларига тарқалган сари, расмлар моҳияти ойдинлаша бошлайди, уларда чол ҳаётининг

Ўз ифодисини топганлиги, у орқали халқнинг фожиаси нақшланганлиги англашилади. Ва расмдаги рамзлар пардаси кўтарилгандай бўлади. Нигоҳ маймун етаклаган одам расмига қадалади, унда ифодаланган, нима дейилмоқчилигини билиш учун мияни чатиш даражасида фикрлашга мажбур этади. Натижада топгандай бўламиз. Маймун – бу табиат, йигит – жамият тимсоли. Маълумки, кўп йиллар дамомида табиатни бўйсундирамиз, ўз измимизга соламиз, деб унга зуғум қилдик. Бу олиб борилган валюнтаристик сиёсат оқибатида фақат табиат эмас, унинг бир бўлаги бўлган инсоният ҳам жабр тортди. Чолнинг қисмати, фожиасида шу нарса ўз ифодасини топган. Аста-секин чолнинг дарғазабчилиги, ҳаётдан норозилиги сабаби аниқ бўлади. Бу ўзи – меҳр кўйган келажаким, тақдирим – шунинг қўлида, деб билган жамиятнинг моҳиятини англаганидан.

Малумки, модерн адабиётининг муҳим хусусияти муаллиф асари орқали айтмоқчи бўлган фикрини, илгари сурмоқчи бўлган ғоясини рамзларга юклайди. Сабаб, муаммо асар қаҳрамони қанчалик жумбоқ, бошқотирма бўлса, китобхонга ҳам шундай бўлади. Натижада китобхон билан қаҳрамон бирдай ўйга, мулоҳазага берилади. Онг мия асаб толаларидан оқиб, ҳар бир пучмоқига боради. Лекин муаммо ечими топилмайди, китобхон энди ҳар жумлани, тасвири синчиклаб, мушоҳада қилиб ўқий бошлайди. Ва ниҳоят асар финалга келгач, ечимини топгандай бўлади. Ҳа, топгандай! Чунки у ўтмиш ҳақидаги ўзбек ҳикоялари каби битта ғоя билан чекланмайди. У кўп фикрли ва кўп қатламийдир.

“Ўлик мавсум” ҳикояси, дастлаб, анъанавий услудда ёзилгандай туюлади. Воқеалар аниқ ҳаётдагидек. Талабалар озғин, қилтириқ домласининг маърузаларини яхши кўришади. Унинг тингловчилар сафи кундан-кунга кўпайиб боради. Чунки бошқа факультетлардан домланинг маърузасини тинглагани талабалар келишади. Домлага савол беришар, баҳслашарди. Шундан у талабалар кўнглидан шунчалик жой оладик, унга бағишлаб шеърлар ёзишади. Ёзги таътилда қаҳвахонадаги йиғинга устозни таклиф қилиб, у билан яқиндан танишиб олиш

ғояси туғилади. Унинг уйини ҳеч ким билмасди. Ходимлар бўлимидан манзилини зўрға аниқлаб, у ерга борганда, қабристон тепасидаги рақам бўлиб чиқади.

Демак, талабаларга ўлик устозлик қилган экан. Улар ўликка меҳр қўйишган. Шундай бўлиши мумкинми! Сиртдан қараса, ғайритабиий ҳол. Мушоҳада қилинса, ҳақиқатга яқинлигини сезамиз, ҳатто ҳақиқат дейишга асос бор. Биз билимни, маърифат ва маънавиятни фақат жисмоний тирик одамлардан олмаймиз. Агар шундай бўлганда, илмимиз қўлами торайиб қоларди. Бизга кенг миқёсда фикрлашга изн берадиган китоб ва тарихий манбалардир. Уларни ёзганлар эса аллақачон дунёдан ўтиб кетишган. Лекин уларнинг фикрлари ҳаёт ҳодисаларини идрок этишга, моҳиятини англашга дастуриламал бўлиб келяпти. Чунки тўғри фалсафий ҳақиқат ҳеч қачон ўлмайди. Шу маънода, улар бир қадар устозлик ролини ўташади. Ёзувчи ҳикояда шу ҳақиқатни назарда тутиб, “Ўлик устозлик қилибди”, – деганда бир қадар ҳақ. Ҳақиқатан ҳам, катағонга учраганлар – Бехбудий, Фитрат, Сотти Ҳусайн, Отажон Ҳошим, Вадуд Маҳмуд ва бошқаларнинг илмий тадқиқот ишлари бугунги кунда ҳақиқатни англашда қўл келяпти, яъни устозлик ролини ўтаяпти. Ёзувчи шуларни назарда тутгани эҳтимолдан ҳоли эмас.

Сиртдан қараганда, ҳозирги давр адабиёти экспериментал адабиётдек таассурот қолдиради. Ҳақиқатан ҳам, кейинги йиллар ичида шундай асарлар (“Кўзгу олдидаги одам”, “Тепликдаги хароба”, “Ффу”, “Қапалақлар ўйини” ва б.) вужудга келдики, улар замирида ётган адиблар ниятини махсус тайёгарликсиз англаш қийин. Чунки улар анъанавий усулда эмас, Ғарбнинг модернистик адабиёт деб аталмиш йўналишида ёзилган. Маълумки, бу тарздаги адабиётда олам, воқелик, инсон, унинг хатти-ҳаракати, у яшаган ёки яшаётган жамият муҳити, мафкураси ёзувчининг тасвир объекти бўлмай, балки инсоннинг уларга муносабати, тўғрироғи, унинг тафаккур йўналиши асосий объект саналади. Китобхон бевосита қаҳрамон билан эмас, унинг

тафаккури билан муносабатга киришади, қаҳрамон эса ёзувчи томонидан яратилган инсон эмас, совқитабий ҳаракати, шуури ила гўё ўз-ўзини яратган (албатта, шартли равишда), ёзувчини ўз онг оқими йўналишига соладиган интеллектуал шахсдир Лекин адабиётшунослик илмидан маълумки, инсонни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга соладиган, эзгуликка ундайдиган, комил инсонга айлантирадиган нарсаси шакл, катта фалсафий тафаккур эмас, шу тафаккурнинг асоси – заминида ётган моҳиятдир. Агар биз ҳозирги романларга шу моҳият нуқтаи назари билан ёндошмасак, улар шаклан янги бўлгани билан, мазмунан асл ўзбек адабиёти анъаналарини эслатади. Омон Мухторнинг “Кўзгу олдидagi одам” романининг бош қаҳрамони Вали асар сюжетини ташкил қилган Сирож муаллим ва учувчи Бадалбек каби образлар ўлими сабабини аниқлашга интилса, китобхон ҳам шунчалик билишга ҳаракат қилади. Оқибатда асар қаҳрамони билан китобхон ўртасида фарқ йўқолади. Бунинг сабаби роман сюжети чизигини воқелик эмас, қаҳрамон онги йўналиши ташкил қилганидир. Бу онг оқими, ўз навбатида, китобхон онг оқими билан омукталашиб кетади. Оқибатда, иккаласи, яъни қаҳрамон – Вали билан китобхон масала моҳиятини билишга интилган яқка шахсга айланади. Уларнинг тафаккури битта масала томон йўналади. Романда қаҳрамон ҳаёлотли маҳсули бўлган воқелик билан реал ҳаётий тасвир омукталашиб кетган. Бу эса рамзийликни янада кучайтиради.

Романнинг охириги “Ҳақиқат” деб номланган саҳифасида қайиққа ўтириб, бир оролга боради. Орол чакалакзорлар ва боғлар, гулзорлардан иборат. У ерда турли ҳайвонлар ва кушларни кўради. Лекин уларнинг бирортаси ўз кўринишига эга эмас. “Атрофда тўп-тўп пода судралиб юрибди. Қарасанг, ростмана қўй, аммо ҳаммасининг боши, башараси чўчка... Бироқ бу ерда антиқа кушлар, антиқа ҳайвонлар, дурагайми... насли-зотиға тушуниш мушкул...” Бу тасвир ўзимиз етмиш йил яшаган мамлакатни ёдга солмайдими! Бизнингча, айнан ўзи чунки номимиз ўзбек бўлгани билан, кийинишимиз, турк-атворимиз ўзбекка ўхшамасди.

Мусулмон бўла туриб, хатти-ҳаракатимиз унга яқин ҳам

келмасди. Демак, бу тасвирда биз собиқ жамият қиёфасини кўрамиз. Вали мазкур оролда икки қаватли ёғочдан тикланган бинони кўради. Бу бинода “липиллаб ёнаётган шамдек, манаман деган одамни ҳам диндан чиқарадиган, эртақлардаги сингари гўзал, соҳир ва ҳаёлий бир санам рақсга тушмоқда эди”.

Бу рақсга махлиё бўлган қаҳрамон бошига тушган зарбадан ҳушидан кетади. Ҳушига келганда ўзини “қандайдир занжир билан боғланган” ҳолда кўради. Ҳушини йиғиб, атрофни кузатганда қуйидаги манзарани кўради. “Хонада чироқ йўқ. Лекин деворларда ойна тортилган қатор туйнук – тоқчалар. Уларнинг ҳар бирида биттадан чироқ ёнар эди”. Бу тасвир ўз мустақиллиги, инсоний қадр хусусида сўз юритганлар Сирож муаллим кабиларнинг чақуви остида олиб бориладиган идоранинг кўриниши, у ерда ишлайдиганларнинг яшаш тарзи ва кишига қилинадиган муомаланинг аниқ ифодасидир.

Тўхтамурод Рустамовнинг “Капалаклар ўйини” романи янги тамойилдаги асар сифатида тилга тушди. Бу ҳақида турли фикрлар билдирилди. Ҳатто абсурд адабиётнинг намунаси деб талқин қилишди. Лекин романни ўқиган одам ҳеч ҳам бундай эмаслигини англайди.

Биринчидан, абсурдлик асар воқелигида эмас, ёзувчининг концепциясида кўринади. Чунки ёзувчи ҳаётдаги, инсонлар табиатидаги иллатлар, улардаги номукаммалликни Насим, Ибод, Шоший, Тош тоға, Эшим иш, Ғойиб, Гулноз, Ҳулкар образларида акс эттиришга интилади. Бироқ уларнинг хатти-ҳаракати, фаолияти тасвирида эмас, шунчаки, системага солинмаган баёнда. Шундан бирорта образ киши ёдида қолмайди. Асарнинг аннотациясида “теран руҳий таҳлил, юксак мажозийликка асосланган асар”, дейилади. Лекин амалда бу нарсa кўринмайди. Юқорида санаб ўтилган қаҳрамонларнинг бошидан ўтгани, уларнинг табиати қайтариқлар билан ҳикоя қилинади. Тўғри, булар мисолида ҳам кишиларнинг онгига, руҳига таъсир қилса бўлади. Бунинг учун қаҳрамонларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган воқелик замирида катта фалсафий ҳақиқатни, ижтимоий муаммони сингдирса, қаҳрамонлари ҳаётда кечаётган

ноҳақликларни, адолатсизликларни англаб изтиробга тушса, ҳаётда инсонларнинг инсонча яшамаслиги, бунга жамиятда имконият йўқлигининг сирини англашга интилса, бу борадаги фикрларини баён қилса, асар воқеаларини мана шундай масалага йўлантирса, янги тамойилдаги роман сифатида ўзини оқларди. Сўзсиз, ёзувчи ўз олдига шундай ният қўйган.

Афсуски, унга эриша олмаган. Модерн йўналишдаги асар абстракт расмларга ўхшаб, қандай тушунсанг, шундай англа, деб дуч келган воқеани боши-кеди йўқ тарзида ҳикоя қилиш эмас, балки улар маълум бир концепцияга эга бўлиб, маълум мақсад сари йўналтирилади. Бу нарса қаҳрамон орқали амалга оширилади. Модерн йўналишидаги асар қаҳрамонлари эса ўз ўй-хаёллари, онг оқими мисол мияда йўналган фикрларда ўзи яшаётган ҳаётни теран бадий талқин ва таҳлил қилиб, олам муаммосини англашимизга ёрдам беради. Шунингдек, ўзи яшаётган жамият иллатларини гўё микроскопда кўгандай кўра олади ҳамда уни шафқатсиз фош қилади, унинг илдизларини топишга интилади ёки бу тузумда, бу жамиятда ўз мақсад ва ниятларини амалга оширишнинг иложи йўқлигини англагач, тушкунлик кайфиятига тушади, эртанги кунга иншончсизлик оқибатида қаҳрамон ёлғизланиб қолади, у гўё ўз қобигига ўралиб олади. Муаммонинг ечимини топа олмагач, иложсиз қолган шахс қалбида ижтимоий тенгсизлик ҳукм сурган ва инсон инсонча яшаш имкониятига эга бўлмаган жамиятга нафрат уйғонади. Шу тариқа ўзи яшаётган жамиятдан бегоналашиш туйғуси юзага келади. Буларнинг барчаси теран рухий таҳлилда, изтироб ва фожиавийликнинг асосли инкишофида очиб берилмоғи даркор. Бизга модерн йўналишдаги асар деб тақдим қилинаётган роман қаҳрамонларининг бирортаси на фикрлайди, на атрофидаги юз бераётган воқеаларга муносабат билдиради, мулоҳаза юритади, на рухий изтиробни бошдан кечиради. Ҳатто йигитлар ўзаро сир тутадиган (Эшим ишнинг роли билан боғлиқ воқеа) ишлар ҳақида ҳам тортинмайдилар. Тўғри, бу воқеалар ичида

жамият ва инсоний иллатлар фош қилинган ҳолатлар учраб қолади. Лекин эсда қоларли аниқ ҳолатда, тасвирда эмас, гумтарақай баёнда берилгани учун камдан-кам киши уни англаб олади.

Романнинг аталиши асар қаҳрамонлари хатти-ҳаракатига мос тушади. Маълумки, капалак жуда қисқа умр кўради. Шундан, бизнингча, ҳаётини ўйин кулгуда, гул ва чаманзорлар кўйида ўтказади, гўё ҳаёт жаннатдай. Роман қаҳрамонлари ҳам фикрламайди, мулоҳаза юритмайди, фақат ҳаракат қилишади, жўн яшайди, умуман, ҳаётга нисбатан фикр билдирганлар таъкиб қилингани учун одамлар фикрлашдан кўрқади, шундан улар лоқайд, демокчидир. Бу фикр тўғри ва ижтимоий характерга эгадир. Афсуски, бу тўғри фикр романда ёрқин ифодаланмаган.

Текшириш учун саволлар:

1. Модернизм қандай оқим, йўналиш?
2. Модернизм оқими қачон шаклланган?
3. Модернизм оқимига ўзбек адабиётшунослари қандай муносабатда?
4. Модерн шеърларининг ўзига хослиги?
5. Модерн руҳидаги ҳикояларнинг юзага келишида қандай омиллар роль ўйнаган?
6. Модерн руҳидаги ҳикоялар қандай хусиятга эга?
7. Тоталитар тузумда модерн руҳидаги асарларнинг кенг кулоч ёзмаганлига сабаб нима?
8. Янги йўналишдаги романлар қандай хусусиятга эга?
9. Модерн йўналишдаги романлар сюжетининг ғайритабиийлиги нимада кўринади?

Таянч тушунчалар:

1. Импрессионизм – санъатнинг асосий вазифаси ҳис-ҳаяжонни, таассуротларини, руҳий ҳолатларни тасвирлаш, деган фикрни илгари сурган оқим.

2. Имажизм – бадий ижодни ижтимоий ҳаёт билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган нарсa сифатида талқин қилган оқим. XX асрда дастлаб Англияда, сўнг Россияда юзага келган.

3. Сюрреализм – ҳаёлотнинг қудрати, фикрнинг беғараз ўйинига, ишончга таяниш.

4. Футуризм – XX аср бошларида Россияда адабиёт ва тасвирий санъатда юзага келган адабий оқим. Ўтмиш мероси ва анъанасини инкор қилиб, янги анъана ва қонуниятларини яратишга интилишган.

Мухаррир *А. Ирисбоев*
Бадий муҳаррир *А. Худойбердиев*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Мусахҳиҳ *Ж. Қўнишев*
Саҳифаловчи *Б. Усмонов*

Ҳакимжон КАРИМОВ

АДАБИЁТ НАЗАРИЯСИНИНГ
ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланма

Босишга 20.05. 2010 йилда рухсат этилди.
Бичими 60x84 1/16. Ҳажми 8,5 б.т. Адади 500.
Буюртма № 21.

“YANGI NASHR” нашриёти.

“MEDIANASHR” МЧЖ босмахонаси.
Тошкент шаҳри, Чилонзор қўчаси, 1-уй.